СУЧАСНІСТЬ

П. Килина: Дві поезії — І. Костецький: Ґуґа, Ґоґа і Ґіґо — Шекспірові пісні — М. Струтинська: Літературно-мистецький Львів крізь призму журнала «Наші дні» — О. Филипович: Життєвий і творчий шлях Павла Филиповича — І. Лисяк-Рудницький: Проти Росії чи проти радянської системи? — Є. Петров-Скіталец: Внутрішньонаціональне питання — В. Дорошенко: Століття першої газети в Києві
Критика і бібліографія — Нотатки

10

ЖОВТЕНЬ 1961

SUČASNIST' - Oktober 1961 - München 2, Karlsplatz 8 / III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10

ЖОВТЕНЬ 1961

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos" München 13, Hess-Str. 50-52

ПАТРИЦІЯ КИЛИНА

ЗЕМНІ БЛАГА

Коли я одягаюсь, стаю нервовою;
проходячи кімнату, я мандрую
в Сагарі без провідника;
я входжу в автобус між Сціллою
й Харібдою.

Хоч моє життя є спокійне,
хоч я ще молода,
я вже є знавець страхіття і зміїв —
справжній Святий Юрій невроза.

Та все це не задовільняє мене.
Тепер я шукаю трагедію,
бо одна трагедія була б доброю
для тисячі правдивих химер.

*
* *

Жінка хотіла затягнути нитку в голку,
і не могла — чомусь руки тремтіли.
Раптом вона відчула спрагу і
вилила склянку води; тоді
знову старалася затягнути нитку в голку,
і не могла.
Її вікно було відкрите;
літня ніч була гаряча.
Скоро жінка заснула; впала голка,
і танцювала ще хвилинку на підлозі.
Надворі падали зелені листки із дерев,

і з листками птахи.

— Неначе останній день світу,
неначе Страшний Суд.

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: ҐУҐА, ҐОҐА І ҐПҐО

З ЦИКЛУ «АНАТОЛЬ ТА ЖІНКИ»

ПАТЕТИЧНЕ

Початок історії: Анатоль сидів на траві. Важливо знати, що протягом усього першого розділу, першого дня історії, він сидів і ні разу не звівся на ноги.

Це не було безпосереднє побережжя, проте можна сказати й побережжя. Анатоль сидів схрестивши ноги. Він був босий. Він був босий і в смугнастій спідній сорочці. Він був босий, у смугнастій спідній сорочці і в коротеньких штанцях. Річка була хоч не безпосередньо, проте дуже близько. Кругом були лози. День перший.

Одяг страшенно сильно робить людину. Одяг Анатоля, сливе відсутність одягу — це робило з нього дервіша. Він і почував у собі дервіша. Вони й почували в ньому дервіша обидві, обидві, що лежали на траві оподалік, що лежали на траві не так уже й оподалік, одна зовсім лежала, друга півлежала, обидві жувавши травинки, одна чорнява, друга білява, два дуже добре зроблені Господні витвори. Вони лежали, вони жували, вони мовчали і вони обидві на нього дивилися.

Вони дивилися на нього з-під сливе примружених повік. Але він бачив, що вони на нього дивилися. Вони — день перший — не лежали в його бік обличчями, одна дивилася в бік, де мала бути річка, друга, ба, дивилася навіть у небо. Але це завжди бачити, коли жінка дивиться на незнайомого мужчину. Це бачити навіть тоді, коли вона взагалі на нього не дивиться. Поготів, коли дві жінки — день перший — не дивляться на одного незнайомого мужчину. Було бо саме так — день перший: дві жінки дивилися на незнайомого мужчину. Одна дивилася, жувавши травинку повільно і інколи думавши про жувану травинку. Друга дивилися, жувавши травинку швидко і зовсім про неї не думавши. Друга була, зрозуміло, білява. Бо чорняві завжди більше зосереджені на деталях. Закони творення і неминучі при тому стружки.

Стружок було повно. Поширюючи коло: вся природа це одна велика стружка. Вся природа це одна велика стружка, що раптом відлетіла з рубанка Творця вбік, уся вкрита зародками маленьких бліх, що їх прийнято називати органічними істотами. Природи було повно. Трава, пісок між травою, лози між піском і травою, отже й

явна близькість річки, все це було природа. Її було повно, вона становила ґрунт, базу, основу, тло цього першого дня. Вона була вкрита маленькими істотами, що їх прийнято називати органічними, істотами видними й невидними, першою ж мірою трьома досить добре видними істотами першого дня.

І Анатоль бачив, що обидві, травинки жувавши, дивилися на нього. І він почав негайно діяти. Він почав негайно діяти в цьому напрямі. Він почав негайно діяти в цьому напрямі взаємнення, перегукування, притягання до себе уваги. Він почав діяти просто, з місця, безпосередньо.

Він почав діяти примітивно. В ньому вмент усе знову зібралося докупи. Він звів руки догори, як це робить картоновий паяц, коли хоче зужити собі співчуття живих людей. Паяц не знає переходів і не має почуття смаку, не знає і не має з природи. Анатоль наслідував природу паяца. Без переходів звів він руки догори. Не слід же забувати, що безпосередньо перед тим він почував себе дервішем. Не слід забувати, що натоді він уже досяг сороківки.

Анатоль звів руки догори, як це робить картоновий паяц. Але рух цей був без переходу, рух був зовнішнім продовженням попереднього стану, через те він був підкресленою карикатурою на попередній стан дервіша. Сухий стрючок від стебла, в засихання якого раптом встрілює нова повнота.

І Анатоль дивився на тих обидвох, і він не ховав того, що на них дивиться. Вони бачили його не дивившися. Він дивився на них не бачивши. Він дивився на них одверто, але, звичайно ж, не бачив їх. На одній був купальник, складений з двох малинових частин, на другій був складений з двох блакитних частин. Він цього, звичайно ж, не бачив. Потім він виправдовував це тим, мовляв, найперше в новій для нього людині вражають його очі. Але й це була неправда.

Самозрозуміло, це білява була вбрана в блакитний купальник. Чорняві бо більш схильні виділятися з тла. Тому саме чорнява перша встала. Ліниво, зовсім повільно підвелась вона. В малиновому купальникові пішла вона перейтися неподалець від Анатоля.

Усе своє життя діяв Анатоль за одного разу вхопленим шаблоном. Сорокрічний, він мав лише, скільки вистачало сил і спроможности, триматись інерції. І звівши руки догори, він говорив на одному тоні:

— Не так і не в тому. Мимо. Ще є в роззявленому. Мамо. А в печах розжевреного. Мемо. Наталіє, колос, катастрофа. Я поза жахом буття. Утю. Утютю.

На одному тоні він говорив ще кілька речень у цьому ж розмахові змісту. Коли говорив, не дивився навкруг, дивився лише в так зване небо. Договоривши ж, одверто глянув на чорняву, яка саме в цей мент одверто спинилась. Він глянув на неї одверто і погляд свій він затримав. Вона глянула на нього теж одверто, але погляд свій відразу ж відвела. Точніше: втопила. Точніше: тримала десь

над власним носом. Ще точніше: затримала на чомусь, що бриніло між кінчиком носа і — ледь-ледь волохатим — переніссям. Тяжко було б приховати наявність явного менту.

Тоді настала павза.

І тут ритм починає повільно відмінюватися. Скінчився заспів. В усі права вступила взаємодія. На досить великий віддих історія набирає діялогічного характеру. Анатоль сказав — —

Властиво, Анатоль нічого не сказав. Він мав дещо сказати. Властиво, він мав сказати багато, сказати все своє життя. Він умів це: хотіти, і навіть на декілька секунд уміти сказати в одному слові все своє життя. Саме тому історія спинилася, раз народившися: всі вміли сказати, і ніхто не сказав. Історія повторюється. Історія повторилася.

Анатоль не сказав нічого.

Сказала чорнява. Сказала так:

— Гм. Це либонь не тут. Гм.

Перші людські слова, вимовлені з уст чорнявої.

Анатоль їх оцінив. На його екрані притьмом бухнула вся історія. Історія становлення. Історія коротконосого неандертальця, який став одного разу віденським аристократом. Бо чорнява була поза всяким сумнівом не коротконоса. Її слова Анатоль оцінив безумовно.

— Ні, тут, — сказав Анатоль. Безпосередньо. Сподіваючись відгуку.

Уділ аристократів: не реаґувати.

Саме тут. Повторивши. З притиском.

Уділ аристократів: відповісти увагою.

Еге ж. Саме тут. Глянувши.

Уділ аристократів: звести брови, але зараз же знов їх виправити.

Саме тут. Уперто. Нахабно. Хлоп'яцьки.

Уділ аристократів: привести брови в нормальний стан відразу ж. Блискавично обдумати. Громово вирішити. Не порвати необережним рухом зв'язку. Піти назустріч народові. Не втратити нагоди задля самого себе. Все було тут. Усе.

Вона й сказала:

— Ні, не тут.

А тоді, нібито раптом спам'ятавшися:

— Перепрошую.

Тут йому належалось.

І він розсівся.

Він скинув чалму. Він розсівся і глянув, — бо мав час, — глянув на свої щойно перед тим обстрижені нігті пальців ніг. Бо він дійсно перед тим мав чалму. Він глянув на неї. Вона на нього дивилася.

— Перепрошую? Я перепрошую. Чи я вам завадив?

Вона на нього дивилася.

— Ніскільки.

— Справді?

— Жадним робом.

— Ви певні того, що не завадив?

Це сказав він.

Вона сказала:

— Ну. Я думаю, що ні.

Вона сказала це, підсунувши собі, як чапля, п'яту лівої ноги попід руку і чухаючи її.

П'ята була лита. П'ята була вилита до кісточок. Жінка, безумовна жінка, яка, знавши все, дослівно нічого ще не знала. Анатоль сказав:

— Бачте. Я — —

Він подивився на неї. Вона дивилась на нього не відмовляючись.

Ви задивились на мене, хотів сказати він. Я найнікчемніший слимак вселенної, хотів так само сказати він. Він сказав:

— Бачте — я — — Я заглиблений у себе.

— Авжеж, — сказала вона. Це було вже неприховано.

Це вже неприховано подивилась вона на нього на повні брови. Вона саме в цей мент остаточно спинилася.

Він і перед тим дивився неприховано. Тепер він дивився на неї, яка дивилась неприховано. Бо аристократи:

Або не дивляться.

Або дивляться.

Вона знала вдивлятися не дивившись. Пізніше вона зазнала цієї спокуси: дивитися просто. Зазнала саме через нього. Коли думаєш про добре, не знавши, що це добре. І навпаки. І тоді, коли думаєш, що все вже у фіналі — у величезному або дуже невеличезному ящикові, — і тоді, коли саме щось перешкоджає його засунути навіки. Чорнява не могла йому, звісно, пояснити, що це «щось» якраз і є сорок років. Не могла. Бо він дивився на свої сорок років поважно, з витягнутою наниз губою. Отже: цілком поважно. Але боги повинні враховувати, що далеко не всі їхні поважні справи дохідні до тоненької плівки розуміння у смертних. Анатоль враховував це повнотою. Тож він мусів сказати популярно:

— Я, знаєте, молився.

— Так, — сказала вона.

— Це не було фальшивим актом з моєї сторони.

— Ні.

— Хоч, знаю, й могло здатися так.

— Ну, ні. Не думаю.

— Ні, вибачте, могло.

Він зідхнув дуже декоративно.

— Монолог. Дозволите?

— Прошу дуже, — сказала вона.

Вона перестала чухати п'яту.

— Монолог. Усе сказало б збоку, що я фальшивлю. Усе, що дивилося б тепер на нас, ізбоку, сказало б, що я фальшивлю тут перед

вами. Усе, що дивилося б тепер на нас ізбоку, наприклад, читачі, якби про мене написано було новелю, читачі, що знали б мене вже з моєї історії, вони сказали б, що я фальшивлю тут перед вами, з єдиною метою привернути вашу увагу. Але це не так. Це далеко не так. Це рішуче, виразно, категорично не так. Монологові край. Чули ви щонебудь подібне?

Вона сказала:

— Ні.

— Ви сміетесь.

— Ні.

— А чому ви сміетесь?

— Бо ви сміетесь.

— А хіба можна такі речі вимовляти не сміявшися?

— Не можна.

— Добре.

Він сказав.

— Добре. Чому не можна?

Він сказав тоді раптово повільно:

— Добре. Тепер відмінюємо ритм. Чому про такі речі не можна говорити не сміявшися?

Вона сказала:

— Бо вони занадто поважні.

Він сказав:

— Я задоволений. Я задоволений з вашої відповіді. Що ви тут робите?

Вона відповіла, ледь озирнувшися:

— Я. Ми, моя подруга і я, зробили сьогодні виліт на свіже повітря.

— Так, — сказав він. — Появіть мені вашу подругу.

І він розсівся.

Схиляючи поштиво голову і так давившися сміхом, що це можна було хібащо вгадати, але ніколи помітити, вона сказала:

— У тій хвилині.

І майже торкнулася правою рукою трави.

Чи справді вона довгоноса: так думав він, коли вона відійшла до подруги.

Ритм відмінюється дуже рішуче: так звелів він собі тепер уже зовсім безповоротно. Повільні рухи. Недоохопні ситуації. І щабель за щаблем, що несхожі один на один. Чи згодні ви на таке. Чи ви готові.

— У тій хвилині, — сказала чорнява неголосно, обернувшись від подруги.

Вони підійшли повільно, взявшися за руки, наївно перебираючи досвідченими ногами.

Нова, білява, сказала:

— Ви підведетеся, коли мене появлятимуть, чи будете сидіти?

Вона дивилась одверто. Вона сміялась одверто.

— Я сидітиму, — сказав Анатоль.

— Добре, — сказала білява, — мене появляють.

— Звольте запізнатися, — промовила чорнява, вклоняючись. — Це моя подруга, герцоґиня***. Дуже приємно. До речі, це моя кузина.

— Дуже приємно, — сказав Анатоль.

Він зробив жест.

— Якщо це справді приємно, — сказала чорнява, стримуючи сміх, — то — —

— То, — сказала білява, сміявшись одверто, — дозвольте запізнати. Це велика герцоґиня***. Завдяки певного роду політичним комбінаціям вона щодня може стати королевою. Ми всі готові до цього. До речі, вона також моя кузина.

Чорнява вклонилася.

Вклонилась білява.

Вклонившись, вони чекали.

Анатоль сидів.

Тоді Анатоль зробив жест.

— Устаньте, — сказав він.

Схилені, вони перезирнулись. Вони не лежали. Вони не сиділи. Вони не стояли навколішках. Устаньте? Тоді вони просто випростались.

Вони трималися за руки. Чи це означає встати? Либонь.

— Реверанс, — сказав Анатоль. — Ні, зрештою, непотрібно.

— Ми можемо, — сказали обидві. — Ми готові.

— Ні, непотрібно.

Він звів очі до неба й міркував.

— Так, — сказав він, — дуже приємно. На що ви розраховуєте?

— На ваше протеґування, — сказали обидві.

Анатоль пожував травинку. Сплюнув. Він мав право.

— В якій царині? — спитав він повільно.

— У царині духовій, звичайно, — сказала білява, переставши сміятись.

— У царині світоглядовій, — сказала чорнява, раптом усміхнувшись.

— У царині артистичній, — сказали тоді обидві. — В царині майстерности життя (білява). В царині техніки життя (чорнява).

— А про Бога ви хочете щонебудь чути, — спитавсь Анатоль підозріло.

— З великою охотою, — поспішно відповіли обидві, знов схилившись.

І тоді знову випростались.

Анатоль пожував травинку. Сплюнув. Але тепер він уже не думав про право на це.

— Чи ви будете в усьому коритися?

— Так, — сказали вони.

Він не думав про право. Він думав єдино про свою велич. Він знову думав про неї. Він знову почав собою захоплюватися.

— Ви обдумали добре, — спитався він, дивлячися в бік річки.

— Так, — сказали вони.

— Обдумали й передумали?

— Так.

— Добре. Тоді реверанс. Таки реверанс.

Вони проробили це з несказанним мистецтвом. На талійці в білявої — на блакитній талійці — сидів жучок: червоно-чорне сонечко.

Сльози з'явилися в Анатоля на очах.

— Я вірю, — сказав він. — Тепер я вірю, що ви обидві герцоґині.

— Ви сумнівалися в цьому? — підкреслено звели брови обидві.

— Так, — сказав він. — Ні, — сказав він. — Я не сумнівався. Я не сумнівався у вас. Я сумнівався в собі.

Вони пустили брови долу й знову схилилися. Вони трималися за руки.

— Тоді — хрищення, — скричав він. — Хрищення!

Він зідхнув з усього серця.

— Ні, — сказав він. — Спершу я мушу ще й себе появити. Це, зрештою, ваше невід'ємне право: знати, хто з цієї миті стає вашим нероздільним володарем.

— Дякую, — сказала білява.

— Дякую, — сказала чорнява.

Вони схилились. Тоді випростались.

— Я баронет Шірабука, — сказав він. — Ви можете простежити — особливо, коли я всміхаюся, — ви можете простежити в моєму обличчі комплекс японічности. Щоправда, це омана зору. Таке щось можна побачити лише крізь сльози. Я не японського походження. Я з европейської сфери. Вклоняюсь. Баронет Шірабука Перший.

Він справді вклонився, сидівши на землі.

— Самозрозуміло, — сказав Анатоль, — я не такого давнього походження. Я значно молодший за вас. Мій рід вписаний у книгу недоторканих десь посередині між Ґобсеком та високоповажаним паном Базилем Захаровим. Саме тоді, коли вбилося в моду рафінувати сили Другої Імперії. Отже.

Він знову вклонився, сидівши, але тим разом значно швидше.

— Я син акули. Я нащадок парвеню. Я походження значно свавільнішого, ніж ваше, благородні дами. Це, звичайно, аж нісколькі не заважає мені дорівнювати вам — бодай дорівнювати — у наставленні думок, шляхетності помислу й подібному. Погоджуєтеся ви з тим?

— О володарю, — промовили обидві.

— Добре, — сказав він поспішно. — Сідайте тут обидві. Сідайте навколо мене, і говорімо. Діймо. Самозрозуміло, всі троє ми мусимо діяти інкоґніто. Саме через висоту наших помислів. Можна вас торкнутися? — спитав він біляву.

— Звичайно, — сказала білява.

Він торкнувсь її. Він торкнувсь її ноги, саме в литці, трохи нижче коліна. Тіло затремтіло.

— Добре, — сказав він. — Дуже добре. Що, на ваш погляд, ми маємо робити?

— Що робити, — спитала білява.

Чорнява не спитала нічого.

Вони обидві замислилися.

Вони дивились у небо й мислили.

Тоді вони переглянулись.

Але знову замислились, глядівши в небо.

— Робити щось для людства, — сказала білява непевно.

— Відміняти обличчя світу, — сказала чорнява більш певно.

Вони знову переглянулися.

— Духову революцію, — сказали вони тоді обидві враз.

І враз схилилися:

— Можливо (білява): щось для релігії (чорнява): для відродження теократичного суспільства (обидві): для аґітації за монарха й верховного жерця в одній особі? Ні?

— Так, — сказав Анатоль поважно. — Я бачу, ви не маєте опрацьованої програми. Гаразд. Визначаю я.

І він знову втопив зір у небо.

— Визначаю я. Монолог. Я маю опрацьовану до деталів програму. Але володареві належиться мовчати наперед. Йому довліє вражати несподіванками. Ваш же уділ: бути напоготові. Ваш уділ бути напоготові кожної секунди вашого дня. Ваш уділ бути напоготові, кожної секунди вашого дня в рота вашому володареві дивившися. Монологові край. Чи здібні ви до цього, доні мої?

— Ми здібні, — сказали доні.

Тоді, обдумавши:

— Ми постараємось.

І знов переглянулися.

— Ви можете це робити скільки завгодно, — сказав Анатоль неприємним голосом. — Ви можете це робити без кінця. Я маю на увазі: переглядатися. Я помітив відразу, що ви переглядаєтесь. Але вважайте: це на мене не діє. Я твердий. І — вважайте — в каранні я теж страшний.

Тоді, чорнява, не переглянувшися з білявою, звела на нього несміливо очі.

— Невже, — спитала вона. І склала устонька докупи.

— Що невже, — визвірився він.

— Невже ми так одверто переглядалися?

— Так, — сказав він сухо. — Одверто.

— Ми більш не будемо, — сказала білява.

— Дивіться ж, — сказав він.

Він набрав лютої барви на обличчі.

— Дивіться ж, — сказав він і звів руку догори. — Про релігію

так не говорити. Я вам пізніше розповім, і ви тоді зрозумієте, які ви комашки. Тим же часом — сказав я — в усьому мені коритися. В усьому очікувати. Як манни небесної.

Багряніючи на обличчі, сказав він так:

— І щоб я взагалі не чув ні слова.

— Володарю, — сказали вони і вклонилися.

Вони вклонились — і йому стало на мить соромно за них. Але вони відклонились — і знову стали чарівні.

— Отож, — мовив він, внутрішньо задоволившись. — Чи можна тебе торкнутися?

— Будь-ласка, — відповіла білява.

Він торкнувся. Він цілком поважно взявсь її литки. Трохи нижче коліна він стряс її тіло. Білява зайшлася від заласся. Він це зрозумів і зараз же пустив. Але її тіло затремтіло. Воно перелилось, як переливається на полі пшениці колосся. Але воно перелилося незрівнянно коротше. Анатоль спробував ще раз. Ще раз той самий ефект. Її тіло було куте, хоч і належало білявій жінці. Воно тремтіло одну лиш мить. І Анатоль закохався.

— А я? — зашепотіла поважно чорнява.

— Ви, — сказав Анатоль. — Ви теж, звичайно.

Але раптом він засоромився.

Чорнява була чорнява.

Вона сиділа навпрост нього.

Її ноги були, самозрозуміло, підігнуті. Він ще не знав навіть, чи курили вони обидві. Вони, звичайно ж, курили. Але йому вони цього не показували. Та й навіщо. Він про це так чи так пізніше дізнається.

— Ви курите? — спитав він суворо.

— Боже борони, — пробриніли обидві.

— Я — одну цигарету в день, — сказала по мертвій павзі білява.

— Це мене не задовольняє, — прогримів Анатоль. — Хто з вас курить більше?

— Я, — промимрила чорнява. З саможертви.

— Я, — пропищала білява. Також із саможертви.

— Ти, — раптом скричав Анатоль. — Ти. Ти. Гаразд, якщо ти, то — — то, поперше, дай мені сірника. Добре. Не маєш?

— Маю, — з жахом озвалась білява.

— Де ти його маєш?

— Там. У сухому платті.

— То піди принеси. А ти лишися.

Чорнява лишилася. Білява побігла.

— Ти лишилася, — сказав Анатоль, наче б він крізь пенсне дивився.

— Я лишилася, — сказала чорнява. — Наказ. А, крім того, ви сказали щось про — —

— Я сказав, — сказав Анатоль.

Але раптом він засоромився.

Чорнява була чорнява.

— Вас — ні, — сказав він тихо.

Він уперше сказав тихо.

Саме тому вона обурилась докраю.

— Чому? — спитала вона тихо.

— Так, — сказав він.

Вона була чорнява.

— Либонь тому, що ви чорнява.

— Пласко, — прошепотіла вона, схопившись.

Вона стала майже в оборонну позицію.

— Я так більше не хочу, — сказала вона.

— Ні, це обурливо, — прошепотіла вона.

Вона глянула на нього, вибухаючи.

— Ні, чому я повинна бути обминена! Тому — що я обдарована долею більш по-дурному? Чи це справді резон?

Так. Анатоль засоромився.

Він звів на неї очі.

Він пустив тоді їх додолу.

— Бо ви, — сказав він, — бо ви інша.

— Інша, — розвела вона руками від люті. — Інша. Я інша. Негайно слова назад. Бо інакше ви ображаєте мою сестру.

— Беру назад, — рикнув він, немов раптово вперіщений лев.

— Цілковито.

— Цілковито.

— Тоді негайно мене чіпати за ногу. За литку.

Очі її горіли надхненням. Він проробив це з межевою нерішучістю.

— Що, — сказала вона зловтішно. — Відчули щось?

— Мушу бути одвертим? — спитав він.

— Ні, не мусите бути одвертим. Лише послідовним.

— Це неможливо, — зідхнув він.

Він зідхнув.

— Це неможливо. Я вже знаю, як вона зветься. Але я не знаю, як зветеся ви.

— Ну, — прошипіла вона. — Як вона зветься?

— Вона зветься — Ґуґа. Але ви зовсім інакше.

— Ти звешся Ґуґа, чула? — сказала з натиском чорнява до білявої, яка поверталася з сірниками.

Сірники вибухнули. Сірники розсипалися блакитнуватим полум'ям у вигляді півкривого віяла. Сірники спалахнули й погасли з пальців блакитної білявої жіночої істоти, погаснувши ж вони зайнялися знову, і так до безкінця, аж доки лягли твердо на долоню мужчини, з пальців блакитної білявої жіночої істоти. Вони лягли неспаленими. Анатоль прокинувся.

— Ґуґа, — сказав він, прокинувшись.

— Ґуґа? — перепитала білява.

Але раптом їй сподобалося.

— Ґуґа? — перепитала вона.

— Ґуґа, — сказала чорнява, ясним зором на неї дивившись.

Ґуґа.

З уст до уст.

Так народилася Ґуґа.

— Ну добре. А я? — спитала чорнява.

— Я маю ймення й для вас, — сказав Анатоль.

Тоді вона глянула на нього ще ясніше, ніж дивилася перед тим на Ґуґу.

Найчемнішим тоном вона запитала:

— Смію довідатись?

— Ґоґа, — сказав він, не дивившися на неї.

— Це можна було передбачити, — сказала вона, враз відхилившися відосередньо. Вона мало не зробила голосом «хо-хо-хо».

Але засоромлення має також свої підлі сторони. Наприклад: він думав у цю хвилину далі: чи довгоноса вона справді.

Дивившись по боках дуже нерозумним зором, він водночас думав: либонь вона таки не довгоноса. То лиш здається, думав він. То лиш довгоносий ритм. То лиш довгоносий ритм типу. То лиш довгоносий ритм типу, що так або так належить до антропології чи там до расології, в кожному разі одверто до четвертого виміру. Але вона, ця — не довгоноса. Вона лише хоче нею бути. Але вона не довгоноса. Ні.

І він соромився далі.

— Ґоґа, — говорила вона зважаючи.

— Ґоґа, — сказала вона раптом досить утішено.

— Добре, — сказала вона. — Можна нам переглянутися? Лише для цього випадку. Як виняток.

Він подумав.

— Можна — буркнув він.

Тоді вони переглянулися.

— Ґоґа, — прошепотіла чорнява до білявої.

— Ґоґа, — здвигнула плечима блява.

Ґоґа.

Ґоґа: знизали вони тоді плечима обидві.

Так народилася Ґоґа.

Тоді він сказав дерев'яним тоном:

— Литку? Литку. Прошу дуже.

І він розчеріпив пальці, перемагаючи внутрішній острах.

Вона підставила литку. З презирством дивилася вона крізь півпримружені довжелезні вії, як він це робив. А він робив це нездарно. Мов по —— мов пшен —— яке не по —— по —— яке не попо —— колос —— і так далі.

— Що — не тремтить? — сказала вона ясно.

Вона ввесь час дивилась ясно.

— Ну що? — спитала Ґоґа.

Він не знав.

Він не знав, що відповісти.

Він дослівно не знав, що відповісти.

І він зробив вигляд, що все в порядку.

Ми — щоб заокруглити цей розділ, — сказав він. — Ми, щоб заокруглити цей розділ наших взаємин.

Він глянув на литку Ґоґи, чорнявої.

І він закохався.

Тоді він остаточно прокинувся.

Прокинувшись, він закохався.

— Ґоґа, — сказав він.

— Ґоґа? — обурено скрикнула Ґуґа, білява.

— Ґоґа, — сказав він ніжно.

— Ґоґа, — пом'якшала білява.

— Ґоґа, — сказала співчутливо Ґоґа, чорнява.

— Ґоґа! — скрикнув він раптом тривожно.

— Ґоґа, — сказала чорнява примирливо.

— Ґоґа, — сказала білява, розуміючи.

Вона сказала це підморгнувши.

Вона бажала добра своїй кузині.

Добра бажала своїй кузині також чорнява.

Вони бажали добра взаємно.

Обом їм бажав добра Анатоль.

— Ну, — сказала чорнява, Ґоґа. — Ну, а як ви називатиметеся? — спитала вона з холодною зацікавленістю.

Він сидів. Але зненацька він спаленів.

— Що! — зарикав він.

— Що! — зарикав він, ніби лев, раптово вперіщений, але тоді знов відразу прийшлий до норми.

Злякались вони обидві.

— Ні, — спробувала тоді забелькотати білява.

— Нам ідеться про ваше ім'я, володарю, — підтримала її в белькотанні чорнява.

Адже всі ми мусимо діяти інкоґніто.

Так. Зрозумів з цього Анатоль, що він ще далеко не втратив владу.

Розуміючи, що він її дедалі забирає знову в свої руки, владу, він сказав:

— Тоді звіть мене — —

— Ґіґо, — сказала чорнява, Ґоґа, повна остраху.

— Ґіґо, чудесно, — скрикнула білява, Ґуґа, повна не меншого остраху.

Ґіґо.

Ґіґо: сказали обидві.

Ґіґо: сказали обидві схилившись.

— Ґіґо, — промовив повільно Анатоль.

Так народився і Ґіґо.

— Тоді монолог, — заволав він розпачливо. — Монолог!

Я закохався. Я закохався в вас обох. Я закохався в вас обох на старості літ.

Що ж, добре. (Монолог).

Хай так буде. (Монолог).

Хай так буде. Янголи слабо розрізняють. Янголи слабо розрізняють між добром та злом. Янголи слабо розрізняють — леґенда про невдалого янгола це найвідповідніший символ пояснення невдач цього людського світу. Хай так буде. Між добром та злом. Я вас ще навчу. Але хай так буде. Будьте ж моїми обидві.

Він глянув на біляву. Він глянув на чорняву.

Будьте ж моїми обидві.

Анатоль зідхнув.

Він зідхнув, стававши Ґіґо.

Будьте ж обидві моїми.

Переглянулись усі троє.

Круг завершився.

Зідхнули гори.

День перший.

ПОБУТОВЕ

— — поки дозрів до стану паршивця.

— Не говори такого! — скрикнула зненацька Ґоґа.

І вона аж руками сплеснула на те, що так скрикнула.

Постоявши хвилинку, вона повільно почала переходити вулицю.

— Ґоґо, один-єдиний раз, — сказав Ґіґо з другої сторони вулиці.

Ґоґу не було видно. За мить вона ще раз з'явилась далеко по тому боці, у світлі ліхтаря, у німбі, і тоді щезла остаточно.

Може так бути?

Ґоґа!

Ґоґа, дорога, мила Ґоґа!

Ґіґо заходився бігти. Він відчував на собі гнузду й навушники, і через те засапувався чимраз. Чи можна наздогнати простір? Простір — так.

Ґоґа йшла щільно при стіні будинка.

Ґоґа, дорога, єдина в усьому світі Ґоґа!

Один-єдиний у всьому світі раз.

— Ти ж володар, — прошепотіла вона не спиняючися. — Ти ж володар. Наказуй.

Усьому світові можу. Тобі — ні.

— Чому ж ти не наказуєш, — прошепотіла вона злісно, не спиняючися.

Усьому світові, Ґоґо. Усьому світові.

— Чому ти не наказуєш? — сказала вона голосно й ніжно, і спинилась.

Ґоґо! Дозрів до стану паршивця.

— Не говори такого, — прошепотіла Ґоґа.

ЛІРИЧНЕ

— Я знаю, — сказала, сильно заточуючись, Ґуґа. — Про нас напишуть.

Він узяв її попід лікоть. Їхні пальці сплелися.

— Що ти знаєш, — прошепотів він їй у вухо.

— Я знаю. Про нас напишуть, — уперто й голосно говорила вона.

— Ти не помиляєшся?

— Ні. Ні. Ні в якому разі.

— Я шепочу тобі у вухо. Ти не вражена?

— Ні. Не вражена.

— У твоє золоте вухо.

— Ні.

Вона зайшлася від насолоди. Вона зайшлася від насолоди, що їхні пальці сплелися.

— Чи тобі це приємно?

— Так.

— Дуже?

— Дуже.

— Що наші пальці знаються.

— Так.

— Що я тобі шепочу у вухо.

— Так.

— У твоє золоте вухо.

— Так.

Вони спинилися. Вони торкались одне одного.

— Що далі?

— Я не знаю.

— Як дитина, — сказав він.

— Я теж, — сказала вона.

Вони повільно рушили. Вони ледве торкались одне одного.

— Ой, — скричала вона раптом. — Але мене мучить, мучить.

— Що, — спитав він дерев'яним голосом.

— Ой. Я не знаю, що. Мене мучить. Про нас напишуть. Вони скажуть: маленький світик. Вони так напишуть. Вони судитимуть нас. А навіщо! Я не хочу вмирати. Я хочу так вічно. Ґіґо, скажи, що я не вмру.

Вона ледве трималася на ногах.

— Не вмреш, — сказав він.

— І що мені ніколи, ніколи, ніколи не буде сорок років.

— Ні, — сказав він гірко.

— Ой, вибач, — скричала вона, спинившись. — Вибач. Я не хотіла тебе образити.

— Ти мене не образила, — сказав він.

— Вибач. Ґіґо, коханий, єдиний, вибач.

— Вибачаю. Таж нема що вибачати.

— Ой, вибач. Я дурна. Я не знаю, що говорю. Вибач, мені кудись треба.

— Так чого ж ти мовчиш.

— Я хочу з гори. Щоб була гора.

— Ґуґо, де ж ми тут візьмемо гору! Ти не смієш стримуватися. Це шкодить. Тут навколо все, на жаль, рівнина.

— Десь повинно бути звищення.

— Але ж, Ґуґо.

— Не вмовляй. Я тільки з гори. Інакше не хочу.

— Куди ж ми йдемо, Ґуґо?

— На гору. На звищення.

— Нема тут звищення, Ґуґо.

— Є. Повинно бути.

Вона спинилась, і він ліктем відчув, як страшно вона хитається.

— Що це шумить?

— Був дощ, Ґуґо. Шумлять потоки.

— Вони шумлять з гори.

— З якої гори?

— Обов'язково з гори. Із звищення.

— Почекай, — зашепотів Ґіґо в темряві. — Ми справді здіймаємося.

— Так. Але я не маю часу, — сказала Ґуґа, вириваючи руку з його руки.

— Але ж якесь чортовиння, — прошепотів він.

— Так, — сказала вона, швидко відбігаючи вбік.

— Де тут узялась гора!

— Не знаю.

— Мені вже треба мовчати?

— Можеш говорити, — відповіла вона не зразу.

У довговитій павзі, стоявши між двома деревами (можливо, там були два канадійські ясені), між деревами, з'явленими на цьому раптовому схилі вселенної, Ґіґо сказав:

— А чому ти так думаєш?

— Як? — відгукнулась вона не відразу.

— Що про нас напишуть: маленький світик.

— Я знаю, — сказала Ґуґа.

По другій павзі, що означала другий ступінь тимчасового затьмарення світової свідомости, Ґіґо сказав:

— Тобі нічого це не робить?

— Що, — спитала Ґуґа.

Потоки лились у долину широкими водами.

— Ти не боїшся втратити на жінотності?

— Я? — сказала Ґуґа.

Вона тихенько засміялася в темряві.

— Ми з тобою такі близькі, Ґіґо.

Він затих. Він зажурився. Він слухав, як з гір потоки спливали в долину. Він не витримав і вхопив її за щоки, саме як вона вже до нього наближалась.

— Ґуґо, — тихо спитав він.

— Що?

— Отже, ти не втеряла на жінотності?

— Ні. Ні в якому разі.

— Чому я тебе так люблю?

— Не знаю. Бо дурний. Бо я дурна.

— І ти — з гори?

— З гори. Тільки з гори.

— Де ж ти взяла гору?

— Не знаю. Тут була.

— І ти мене любиш?

— Як сказати.

— І ти. І я. І ми такі дурні.

— Особливо ти. Особливо я.

— А хочеш ти мене?

— Аджеж. У цій хвилі.

— Де? Тут?

— Тут. Тут.

— Тут сиро, Ґуґо.

— Висуши.

— Як?

— Як хочеш.

— Будь розумна. Поїдемо додому.

— Буду розумна. Поїдемо додому.

— Але де взяти таксі?

— А й справді, де взяти таксі?

І ще одна павза. Ґуґа хиталася.

— А пішки? — спитав він.

— Пішки? — сказала вона. — Чорт з ним. Пішли пішки.

Їм довелося сходити з гори.

— Де ти взяла гору? — спитав він.

— Не знаю, — сказала вона, ледве пересуваючи ноги й спотикаючись.

ДИДАКТИЧНЕ

Повчання на тиждень між 11 та 18 вересня, що його виготував і записав Ґіґо для Ґуґи

Передписую на цей тиждень не вживати алькогольних напоїв, включно з лімонадою та курячою юшкою.

Крім того, накладаю покуту: щоденно о восьмій годині ранку (бо ти повинна прокидатися перед восьмою) жувати одну сирову картоплину. Ковтати її чи випльовувати — на твій власний розсуд.

Крім того, ще є аберація.

Це була аберація пам'яті, Ґуґо, коли ти під час останньої нашої зустрічі (ти, безумовно, цього зовсім або майже не пам'ятаєш) клопоталася, мовляв, «про нас напишуть». Того дня турбуватися, Ґуґо, не було причин, бо ніхто нас не бачив і не чув, і був дощ, а потім по дощі.

По дощі тобі встрибнула в пам'ять інша подія, з іншого часу й простору, і вона переплелася з подощовою подією, тобто з подією, в якій нічого не відбулося.

Справжня подія мала місце наприкінці липня, коли ми втрьох відбували одну з наших екскурсій над берегом. Ми лежали в літніх одягах, отже майже без нічого, як і годиться влітку під сонцем, і вузенькою стежкою, що була прошита між травою, до нас наближався репортер з фотоапаратом.

Репортер позіхав. Ти, видно, цього не пригадуєш.

Я, проте, пригадую все гаразд. Ви обидві виявили неспокій і висловили бажання заховати ваші обличчя в сухі плаття, щоб він вас не зфотографував.

Я не запитав вас про причину. Ти знаєш, що я ніколи не запитую. Наприклад, я ніколи не запитую, чому ти або Ґоґа визначаєте на наше побачення такий, а не такий день.

Я володар. Я не запитував. Я просто звелів вам облич не відвертати, не ховати, а, навпаки, дивитися репортерові в очі.

І ви дивились. Навіть я, який усе помічає, не помітив, як ви тремтите. Лежачи на животах, спершися підборіддями на складені докупи руки, дивилися ви цій людині в саме її нутро.

Ви дивились до останньої хвилини. Остання хвилина полягала в тому, що я зглянувся й дозволив вам заховати обличчя в сухі плаття. Ви зробили це, також не здригнувшись.

Був це, зрештою, зайвий крок з нашого боку. Репортер позіхав. Він пройшов повз нас, як свідома своєї сліпоти доля, як заглиблений у себе випадок.

Він пройшов і зник над урвищем буття. Він позіхав.

Ані ти, ані Ґоґа не давали тоді жадних пояснень вашій поведінці. Я, володар, як уже сказано, не запитував.

Щойно ось, під час останнього нашого побачення, ти зареаґувала

на подію словами «про нас напишуть». І ще ти сказала: «маленький світик».

Накладаю покуту. Передписую: щодня протягом цього тижня думати п'ятнадцять (ще краще: шістнадцять) хвилин на тему величини світу. Як ти могла припустити думку, що я погодився б володарювати в маленькому світі! Це межує з образою величности, і якби я не любив тебе так, як люблю, я покарав би тебе незрівнянно немилосердніше.

Не смій думати про маленький світ, Ґуґо. Думай тільки про великий. Щоденно, протягом п'ятнадцятьох хвилин.

Прошу думати про великий світ по змозі безпосередньо після жування картоплини.

(Примітка. Передпис жувати сирову картоплину не має нічого спільного з профілактикою супроти евентуального скорбуту. Зуби твої — прекрасні. Крім того, тобі ніколи не буде сорок років.)

А ще до всього — жертва, Ґуґо! Ти занадто мало думаєш про потребу жертви.

Трудно пояснити, для чого потрібна жертва. Навіть я, який усе знає, пояснюючи це, зустрічаюся з бар'єрами.

Жертва потрібна для рівноваги.

Рівновага потрібна для творчости.

Ніхто не знає істоту Творця. Навіть я, який усе знає. Можна лише з певних ознак здогадуватися, що Йому потрібен матеріял для врівноваження творчого процесу. Людською мовою можна б сказати: Йому потрібен матеріял добра.

Людина має всі можливості постачати матеріял. Ніхто її до цього не зобов'язує, і тому буває дуже добре, коли вона сама себе зобов'язує.

Тиранія огидна, Ґуґо. Свобода потрібна людині, як хліб і повітря. Свобода потрібна їй конче, потрібна для того, щоб мати змогу самозобов'язуватися.

Тиран і володар — не те саме. Ви обрали мене володарем добровільно. Я вимагаю від вас абсолютної покори виключно для того, щоб ваші душі були очищені для вільного рішення.

Володар значить: той, хто невхильно нагадує про можливості вільного рішення.

Уже коли ти очистила для себе помаранчу, вдихаєш пахощі цього найпрекраснішого з плодів земних і готуєшся його повільно, з насолодою спожити, а тоді раптом візьмеш та й віддаси перехожій дитині, — це вже буде жертва.

Коли ти навіть тільки, приготувавшися подумати про щось приємне, спинишся в думці, відкладеш її на часинку і звернешся уявою на щось зовсім протилежне, — наприклад, подумаєш про молоду людину, яка страждає на жахливу щохвилинну гикавку, і нема їй жадного медичного порятунку, — це вже буде жертва.

Жертва завжди окуплюється.

Жертва — річ, настільки реальна, що її можна брати в руки, краяти на кусні, ховати за пазуху, нюхати й мити. Вона має об'єм і вагу. Її можна продавати, нею можна обмінюватися натуральним способом, обмінюватися на кілограми або метри.

Жертву можна тримати в долоні, дослівно так само, як нез'їдену помаранчу.

Жертва окупиться тобі тим способом, що за якийсь час — час, що також має свою міру й вагу, — ти довідаєшся з газет: один чудернацький винахідник зладив прилад, за допомогою якого молоду людину вилікувано від вічної гикавки. Молода людина стала щаслива. Чи відчуваєш ти, Ґуґо, як окупилася твоя жертва, і то саме тим, що ти не маєш навіть уявлення, як виглядає людина, і ніколи на твоєму житті її не зустрінеш!

Не з хвастощів кажу тобі, Ґуґо (бо володареві не личить хвастатися), лише для твого освідомлення: я не наблизився до тебе всю решту ночі, коли останнього разу ти спала на моїх килимах. Я не зробив це не з комплексу, не з любови до болю. Я ненавиджу біль. І мені дуже хотілося наблизитись до тебе, коли ти спала на моїх килимах.

Я не наблизився тому, що подумав так: можливо, в цю саму хвилину інший мужчина, розлучений із своєю коханою морями або, принаймні, кварталами, не може до неї наблизитися насправді. Я вирішив бути колеґою йому. Я подолав свою відразу до болю і не наблизився до тебе. Я проспав решту ночі на другому кінці килимів.

Ти цього, безумовно, не пам'ятаєш, бо ти повнотою спала, розкинувшись на килимах. Тож мусиш моєму запевненню йняти віри. Володар ніколи не бреше, Ґуґо.

Оце й був би об'єм твого наступного тижня. Запам ятай, поклади свою письмову резолюцію і виконуй.

Резолюція, покладена рукою Ґуґи: «Не пам'ятаю нічого, але все виконаю. Картоплину також. Помаранчу також. Ґуґа, яка належить Ґіґо на всі віки».

ЕПІСТОЛЯРНЕ

Лист Ґіґо до Ґоґи з 4 грудня, який залишився без відповіді

Квітко життя мого, сонце моєї шкіри!

Ще до нашого знайомства, навесні, я йшов усамітненою стежкою. До мене збоку підійшов цап і, поміркувавши, вдарив мене рогами.

Я вдарив його кийком. Змагання було нерівне. Він зрозумів, що не має до своїх послуг знарядь виробництва, і відійшов. Але я задумався. Я ж коло його кози не впадав!

Цап був криворогий і з бородою, як і належиться. Воно либонь

належало до діонісійської містерії. Належало як передчуття. Я зустрів тебе.

Квітко мого життя, зірко моїх вій!

У вересні, в книзі розпорядків для Ґуґи я записав, що ненавиджу біль. І я записав, що володар не бреше. Але я люблю тебе, і ти — мій біль. Як розв'язати цю загадку? Головне, як розв'язати загадку з володарем, який у заложеннях справді не бреше?

Віддаю на твій розгляд.

Тоді ж, весною, я був на вулиці. Чи йшов я, чи просто стояв коло великого будинка, де міститься книгозбірня, тепер я вже не пам'ятаю. Між перехожими ходив хлопчик. В руці він мав дирчавку, і він був жартун. Він перестрівав то одного, то другого перехожого, і тоді приставляв свою іграшку до губів і дирчав. Це він так вітався з кожним. Широко усміхнене дирчання як «добридень».

І до мене підійшла старенька жінка, вбрана в пристойний жакет, без капелюха і без торбинки. Вона спитала мене, що я роблю. Я сказав перше, що спало на думку. Я тут стою. Або я тут переходжуюсь. Або я тут чекаю на приятеля. Сказав те, що спало на думку, бо мені було б трудно зформулювати правду, оскільки ніякої правди взагалі не було.

Вона спитала, чи вмію я по- (вона назвала мову). Я сказав, що вмію. Вона запитала, а чи вмію я по- (вона назвала ще одну мову). Я сказав, що теж умію. І тоді вона подивилася в мене глибоко, неймовірно глибоко, так, як тільки старі люди дивляться. І сказала:

— А ви ще молодий.

І пішла собі.

Мені було сорок років.

Вона спокійно віддалялась, а мені було сорок років.

Чи кожен, кому минає сорок років, улаштовує такий скандал?

Я розповім тобі новелю.

Одного разу, сильно по полудні зайшов я до бару.

Бар це таке заведення, де сидять чоловіки й жінки. Інколи вони танцюють, але переважно тільки сидять. Сидять за окремими столами.

Ті, що сидять на звисоченнях перед самою бар-дамою, оточуючи її, як голки їжака, не йдуть у рахунок. Кажуть, що саме вони визначають істоту бару, але в дійсності вони — така ж сама неймовірна декорація, як неаполітанські вуличні співаки.

Сидять люди в барі так.

Один сидить з овальною головою, другий з трикутною. Якщо з трикутної голови очі переводити раптово на ту овальну, то вона стає ще більш овальною.

Але що таке людина взагалі?

За одним столом сидять мужчини, і при них три жінки, з видатними задніми частинами, що з них одна груба, решта — помірні. Людина це машина, що виробляє в різних напрямах відпадки. Рідко, хто віддає всесвітові готовий продукт. Рідко, хто готовий віддавати

готове. Я навчав Ґуґу це робити, і вона ввесь час мене слухалась.

Інколи їхні обличчя сміються, щиро (тобто: біологічно), глупо або вимушено, особлива праця нервів. Є чарівні, але це, суттю речі, теж праця нервів.

Людина чарівна. Праця, праця нервів, тільки. Мені казали, що людини взагалі нема, а є гидко-вічна загадка. Більш, мовляв, нічого. Мені казали: жах, людини нема. Є, мовляв, велика, гідна, чарівна жінка, але вона з тілесами й з видатною задньою частиною. Є задня частина і є праця нервів і є гра світляних хвиль. Поза тим космос і теорія релятивности. А людини нема.

На працю нервів я маю інший погляд, ти знаєш. І на людину теж. Щоб виправдати мій інший погляд, я підійшов до півкруглого шинквасу і, повнотою усвідомлюючи неймовірність від мене робленого, замовив для бар-дами яєчний лікер. Собі я замовив коньяк.

Після четвертого лікеру для неї вона мене помітила. Вона була гарна, як журнальна обкладинка. При усмішці очі її сяяли не як у всіх, а з більшим знанням фільмової техніки. У перервах між її усмішками до інших і її поважними репліками до господаря, який стояв тут же і вмів добре по-польському, я розповів їй коротко про Антея (вона сказала: така коротка історія!), розповів, що мені сорок років і що я хочу торкнутись її руки.

Вона сказала:

— Більш нічого?

Я сказав, що ні, більш нічого.

Вона сказала:

— Мушу подумати.

Я вже загубив кількість яєчних лікерів та коньяків, коли вона нарешті прошепотіла до мене:

— Я надумала.

— Що? — спитав я.

— Ви маєте право відпровадити мене сьогодні додому.

Пила вона багато. Я теж.

За півгодини до закриття (вона мусіла по тому ще злічити прибутки й звітувати перед господарем) я вийшов на вулицю.

Один знайомий тягнув мене пити далі, в іншому барі, який відчинювано, коли цей зачинювано, але я втік від нього у стару руїну. Він ще кричав за мною в самоті, але я не виходив із-за поламаної стіни, аж доки він не пішов собі.

Потім я вийшов і ходив вулицею взад і вперед. Було щось коло третьої ранку.

А тоді вона вийшла, з подругою, і почалась історія з моїм неприємним янголом, який завжди перебаранчає мені робити те, що мені не написано.

Їй було всього вісімнадцять років, її подрузі щось теж близько цього, і за ними через те, поруч, вулицею, повільно посувалися два автомобілі. Авта їхали одне за одним, впритул. У першому сиділи

четверо американців. У другому — двоє неаполітанців, що з ними перед тим я розмовляв був їхнім діялектом.

Авта їхали, приноровлюючи свій рух до наших кроків. Вони їхали по вулиці і по моєму хребтові. Вони не давали мені й слова до неї сказати.

Я знову заховався в руїну, поки вона й її подруга умовляли мешканців авт їхати собі геть. Вона умовляла американців, подруга — неаполітанців. Я стояв у руїні.

Неаполітанці дали себе умовити. Американці — ні. Неаполітанці зникли з перехрестя вулиць, від'їхавши від нас під прямим кутом. Американці їхали далі поруч з нами, коли я йшов з моїми дамами пішоходами.

На звороті вулиці, де вже вона мала мешкати, я не витримав і дуже хрипло загрозив американцям військовою поліцією. Вони зрозуміли не стільки мою англійську мову, скільки слово «військова поліція». Вони від'їхали.

На звороті вулиці вона взяла мою руку. Це було нібито те, чого я бажав від неї.

Ми пішли руч-о-руч. Подругу вона послала наперед.

За рогом відбулася розмова. Вона була коротка. Вона носила такий зміст:

ВОНА: Ти дістав, що хотів.

Я: Так.

ВОНА: Ти тримав мою руку.

Я: Так.

ВОНА: Більше ж нічого?

Я: Ні.

ВОНА: Що я за це матиму?

Я: Весь світ.

ВОНА: Це забагато. Так багато непотрібно.

Я: Що потрібно?

ВОНА: Потрібно трошки. Потрібно трошки грошей.

Я: Скільки?

ВОНА: Небагато. Потрібно сто — —

(Вона назвала валютну одиницю).

Я: Всього сто?

ВОНА: Так, сто. І то негайно, зараз.

(Вона наслідувала владний голос за фільмом, витримуючи всі інтонації й павзи).

Я: Всього сто?

ВОНА: Для початку — так. І то негайно.

Тоді я сказав:

— Бачиш, я нічого не маю проти. Але в мене при собі такої суми нема.

Вона, насторожено:

— Нема?

— Ні, — сказав я, — бож я не знав, що тебе сьогодні зустріну. Ти можеш дістати гроші взавтра.

— Узавтра?

— Так.

— О котрій годині?

— Хоча б о восьмій ранку.

— Де ми зустрінемось?

— Де тобі зручніше.

Вона трошки заспокоїлася. Вона сказала:

— О восьмій занадто рано. Я ще не встаю.

Вона подумала.

— О десятій. Або, краще, о пів на одинадцяту.

— Добре. Де?

— Ось тут.

Вона підвела мене кілька кроків наперед. На пішоходи виставала стіна. У стіні було наскрізне кругле вікно. Стіна була сіра, і вже було зовсім видно.

— Мушу я покласти гроші в це вікно?

— Ні, ми тільки тут зустрінемось о пів на одинадцяту.

— Добре, — сказав я. — Поцілунок?

— Прошу, — відповіла вона і підставила напарфумовану щоку.

Я сказав, що не хочу цілувати в щоку. Вона сказала, що інакше не може, бо все вже видно, і нас побачать. Вирішили відкласти поцілунок на завтра. Я пішов.

Тепер щодо кінцівки новелі. Можливо, що вона приходила до круглого вікна ще кілька разів, передполуднями, о пів на одинадцяту. Але така кінцівка не може бути.

Кінцівка в новелі не може витікати з логіки фабули. Те, що я не прийшов, було логічно. По-справжньому новеля може закінчитися тільки несподіваним сюжетним — не фабульним — зворотом.

І тому кінцівка могла б бути така.

Вона приходить до круглого вікна о пів на одинадцяту, приходить раз і вдруге. І кожного разу, не побачивши мене, зідхає:

— Ну й мужчини повелися сьогодні!

У цьому випадкові в її словах тріюмфувала б вища справедливість.

Бо я вже знаю, що зустріч з нею була передчуттям.

І зустріч із старою жінкою на весняні вулиці теж була передчуттям.

Це було передчуття зустрічі з тобою.

І скажи мені тепер, короно моєї душі, чи можна присвячувати чужі вірші?

Бо власних, про мого неприємного янгола, я ще не маю. Я розповів тобі про нього лише в прозі, як він надіслав мені людей, які їхали автом по моєму хребтові. Він, який не дав мені тебе зрадити з дівчиною, що жадала від мене трошки грошей!

У 1933 році маляр Г. Б. повернувся з островів. Він привіз із сорою цикл віршів, що їх він сам називав «Сировими сонетами». Серед них було три, під загальним заголовком «Абу Са'тара аль-Баулані».

Вірші надруковано щойно по закінченні війни. Щодо цих трьох сказано у примітці: вони не являють собою переклади з поета, іменем якого їх названо. Маляр, віршувавши, вибрав перше-ліпше ім'я з антології арабської поезії, щоб виправдати факт, що в цих трьох сонетах нема іменників. Араби не любили називати предмети фронтально і натякали на них лише описом. Це загальновідомо.

І три чужих вірші я хочу присвятити тобі:

I

1. синьоґронною безгранною
   за потужною чотиривійного
   мою прозору пройняло
2. прозоро сухою
   як голубе від сипучого
   чітко далекою
   тремтливо і журливою
   мою рожевозору пройняло
3. сильно дрижачими
   мою сузірно сузору пройняло
4. нев'ємно солодкими
   невловно пахучими
   мою неозору пройняло

II

1. надзвичайна!
2. торкнута свіжо висушеними
   що линуть від розжареного
   і здіймають збезумілу збезумілу
   півжовтими півблідими
   мов яре розжевреного
3. надзвичайна!
4. я моїм призвоїтим
   тримаючи тремтячі при віщому
   слухаючи на найвище настроєними
   схиляючи хрусткі побожно
   як навчали в наймудрішій
   як підказували в найстаршій
   теплим збезумілу збезумілу:
   надзвичайна!

III

1. як сказати
   що над росяним рожеве
   мов хвилясті найтихішого
   твою діямантовим свічену
   в ледь-ледь рожеве
   відтінює й прозорить
   одночасно
2. як сказати
   що ти непромкненна
   з твоїм приступним
   і з твоєю дитинною розквітлою
   між перламутровими
   крізь прозоре в ледь-ледь перетятому
3. як сказати
   що ти це я
   і повірити в неможливе
4. і не скам'яніти мов та в'юнка
   що її вдарено в піднесену
   раптово в найстрімкішому

Квітко!
Що таке жінка?

Ось її опис.

Овали вилиць, овали брів. Модно-короткий ніс. Ласкаві щілини очей. На вушку лілея.

Володарка роду людського. Наказодавиця землі. Пані всього, на веління якої можна спалити себе одним-єдиним сірником.

Вона відхиляє трояндову ґірлянду, щоб її було видно, і на ній лише два прозорі покривала: через груди і через чересла.

Але підійдіть і відхиліть. Вона гляне на вас. Щілини чару. Але відхиліть. Зірвіть першу пелюстку, ще прозору, ще дурненьку.

І тоді вас вразить, як це невинно. Настовбурчений горбок. Їжак перед наступом. Зірвіть же серпанок, наважтеся. Те, що штовхає діяти, само воно ніжне й непочате. Те, що дає життя, само воно сором'язливе і непристосоване до життя.

Квітко!
Що таке жінка?

Колись ми танцювали з тобою, в самотньому заїзді, далеко за містом, де нас ніхто не знав і де ми справді могли бути інкоґніто.

Ти танцюєш, як королева. Ти не маєш цього короткого носа і цих щілинок-очей. Ти понад модою, тому що ти відвічна.

О, чому неможливо було залишитися в цьому танці до останніх днів! Це доторк і це — безмежна даль. Коли життя розтягається

в безмежну даль, воно стає самозрозумілою смертю, і це те найпрекрасніше, чим може нас обдарувати наш неприємний янгол, який сухо й твердо дає зрозуміти, що сорок років це не порахунок з життям, а, навпаки, підрахунок на майбутнє.

О, чому це неможливо! Вічно далекий доторк, в якому неможливо переступити межі.

Хтось із нас винен: ти або я. З чийого наказу я торкнувся тебе? Хтось із нас утратив владу: ти або я.

Але я хочу твоєї влади.

Адже можна бажати мармурову статую, і водночас не бажати її ані засмажити, ані поставити у вазон, там, де квіти.

Квітко!

Срібна рибо на золотому дні!

Самотня березо в темному борі конечности!

Невже ми не можемо порвати цих пут? Невже не можемо зректись одне одного, щоб вічно одне одному належати?

Неприємний янгол дозволив нам спізнати одне одного. Але цілком можливо, що він помилився, що він заґавився. Я хочу тебе за серпанком. Я не хочу знати, яка ти сором'язлива й безпомічна, я хочу тебе владною і на віддалі.

Я хочу стояти при підніжжі неприступної гори.

Я хочу, щоб ти росла над кручею.

Я хочу, щоб вічне повітря куйовдило твою чуприну, я хочу, щоб ти кивала мені люб'язно над бескеттям і вказувала мені стежки. Але щоб ніяка стежка не привела до тебе безпосередньо.

Чорнява! Велика! Могутня! Бог сотворив нас одне для одного, але ми повинні зрозуміти, як саме ми є одне для одного. Без зрозуміння ми витягнемо цеглинку з світобудови, нічим не мавши змоги її замістити, і неприємний янгол, який проґавив, буде засоромлений украй.

Кохана моя, рятуймо неприємного ангола з неприємної ситуації! Виручаймо його з скрутного становища! Адже він, суттю, добрий і бажає нам добра. Він вірний слуга Божий, і якщо він на мить попустив свої віжки, ми повинні зрозуміти цю його янгольську слабкість і, своєю чергою, прийти йому з вірною допомогою.

Боле мій, я люблю тебе. Розв'яжи цю загадку.

Коли ми танцювали, музика була тиха й пливка, і наш щільний доторк не був фізичним доторком. Я хочу так вічно.

Розв'яжи цю загадку.

Я не знаю природу неприємного янгола. Я, який усе знає. Можливо, він відкритий кожному, і кожен має доступ до добровільного підданства в нього. Можливо, що він призначений тільки для вибраних, для тих, що й раді б визволитися від його велінь, а не можуть.

Факт є, проте, що він існує для мене. Як було б прекрасно, щоб його владу визнала й ти. Стань королевою. Зрости на троні, і нехай

неприємний янгол не дасть тобі спокою в ті хвилини, коли ти думатимеш про себе саму, а не про підданих.

Стань королевою. Реставруй свою владу. Ліквідуй здобутки революції. Я твій вірнопідданий.

Квітко, сонце, короно!
Я твій вірнопідданий.
Стань предметом моїх хвальних од.
Стань моїм узаконеним болем.
Розв'яжи цю загадку для
тобі навіки відданого
Ґіґо

ФІНАЛЬНЕ

Велика новелістична ситуація

Це був суттю дуже добрий хлопець, але настільки напханий культурою, що більш як півгодини слухати його було неможливо.

Проте, Анатоль був зобов'язаний. Він не бачив його два роки. До того ж він сказав це так зворушливо, так гарно дивившись у вічі:

— Анатолю, і крім того я просто мушу тобі про все це — — що відмовити було дослівно неможливо.

Анатоль лишився.

Той говорив уже на спокійній скалі. Гострі речі були позаду. Лишалися м'які кути, які завжди потребують заокруглення, коли розмовляють двоє мужчин.

Він говорив, зрештою, про цілком цікаві речі, і Анатоль слухав би його залюбки, якби не свердлувала його думка про них, що чекають під падучим снігом.

Щоправда, вони були не на повітрі, а сиділи в автомобілі. Варт усе таки лишитись.

Анатоль лишився.

Коли співрозмовник саме розвинув тему співжиття соціялізму з монархією, знадвору зайшла Ґуґа. На ній була рожева розмальована маска, але Анатоль упізнав її з ходи.

— Що це — карнавал? — урвав себе співрозмовник.

— Ні, — сказав Анатоль повільно, — час карнавалу ще не наступив.

Співрозмовник ще тільки хвилю стежив за Ґуґою, а тоді знову перейшов на тему.

На кожній волосинці її хутра сиділа кругла сніжинка. Отже, вони таки не були в авті, а стояли біля. Якби притулити обличчя до цієї шуби, було б сильно лоскотно від сніжинок.

Анатоль пригадав цієї миті, що коли він танцював з Ґоґою в са-

мотньому заїзді, вона мала на собі відкриту пухнасту вовняну кофточку.

А Ґуґа мала тепер на голові хутряну шапочку, і шапочка теж іскрилася.

Ґуґа неквапливо пройшла до вбиральні. Кельнерці, що перестріла її між двома столами і півздивовано, півгнівно звела на неї брови, Ґуґа тільки вклонилася. В підкресленому поклоні було блискавичне презирство. І кельнерка, збагнувши, що адже не існує заборона носити маску в позакарнавальний час, відступила.

Лише на порозі туалету Ґуґа обернулась і глипнула на Анатоля крізь очні отвори маски.

Анатоль звів плечима. Це означало: ще мінімум півгодини.

А цей говорив:

— Багато клаптів. Справді, Анатолю, дуже багато клаптів. Якби ж то трошки звузити. Як гадаєш? Ну, а, крім того, навіть ці ворожі супроти нас голоси. Я не надаю, звичайно, значення. Нам треба, Анатолю, виробити сталий погляд на — —

Анатоль кивав головою. Він умів робити живі очі там, де справу вважав за вимовленно мертву. І співрозмовник мав доброго слухача. І тому говорив.

Не зважаючи на цікавість теми, Анатоль умирав від тоскноти.

Ґуґа вийшла з туалету. Вона ще тримала кешенькове дзеркальце в руці. Вона зачісувалася, намагаючися не знімати шапочку і безумовно не знімаючи маску.

Анатоль розвів руками.

— — і ти дивись, Анатолю, як пласко вони розв'язують це питання. Як ґа мене, дилетантизм завжди був носієм проґресу.

Тоді Ґуґа стала за сусіднім високим столиком і замовила собі ґроґ. Щоб мати можливість його споживати, вона попросила соломинку. Кельнерка, що стала довірливіша, принесла також і соломинку. Ґуґа вставила її в ротовий отвір маски і вп'ялась у гарячу темну склянку.

— — хіба не чарівна, Анатолю, тема — проблема епігонади. Коли жінці виповнюється повних сорок п'ять років — —

— Мені ніколи не буде сорок п'ять років, — булькнула Ґуґа крізь соломинку.

Співрозмовник озирнувся на неї, але йому не було занадто важко усвідомити, що слова несподіваної сусідки йому просто причулися. Він вів далі, відбиваючи такт своїм словам склянкою об поверхню столу.

— Ми чекаємо, Ґіґо.

З двох чоловіків це почув тільки Анатоль.

Він кивав головою, слухаючи співрозмовника.

— Тобі великий привіт, — прошепотіла Ґуґа в соломинку і голосно попросила рахунок.

Анатоль кивав головою.

— І я піду в манастир, — сказала Ґуґа, розплачуючися з кельнеркою.

Анатоль нарешті обернувся до неї. На нього дивилася глупа пика маски, глупі руді брови, розмальовані по рожевому тлі.

— Я піду в манастир. І тому мені ніколи не буде сорок років.

Дуже повільно пройшла Ґуґа до виходу. Вона вже ні на кого не дивилась. Анатоль бачив, як за скляними дверима вона скинула маску, але обличчя її вже не було видно.

Анатоль здвигнув плечима. Йому здавалося, що він у піжамі, хоч на ньому був досконалий темносірий вечірній одяг.

З задоволенням він відмітив на годиннику, що лишається ще тільки вісім хвилин пристойности, після яких можна буде безболісно розпрощатись і ніби недбало вийти на вулицю.

Оскільки часу лишалося мало, співрозмовник говорив з особливим надхненням. Він говорив:

— Як це не смішно, Анатолю, але ми повинні брати приклад з аристократії. Ти тільки подивись, як вона очистилась, як вона відокремилась, як вона приготувалася відновити свою споконвічну місію. Де ділося сьогодні оте розбещене великошляхетство, яке шукало сильних вражень і, перебране, інкоґніто, брало участь у сумнівних пригодах! Такого скандального великошляхетства немає нині, Анатолю, нема й сліду. Замкненість, суворість звичаю, чистота моралі.

Анатоль кивав головою.

— Ось, — тихо, але з притиском сказав співбесідник, — ось, прошу тебе: велика герцоґиня *** — —

— Як? — спитав Анатоль і навіть усміхнувся.

— Велика герцоґиня ***.

— І що з нею сталося?

— Як то що! Невже ти не чув? Вона заручилася з королем ***, вона стає королевою. Вона дасть напівдикому народові свідомість права, дасть культуру. І це й є те, що я мав на увазі, коли говорив про монархію як про — —

Він сіпнув себе за одну кешеню, тоді за другу і витяг з неї часопис. Розгорнувши його, він знову зібгав його акуратно по краєчках, так, що для поля зору залишалася лише велика світлина на першій сторінці і підпис під нею.

Анатоль узяв укладену таким робом газету до рук.

Світлина зображувала врочисте товариство. Щільно одне коло одного стояли чоловіки, вбрані в чорно-біле, і жінки, вбрані тільки в біле. Найбіліша жінка стояла посередині.

Це була Ґоґа.

Це була чужа Ґоґа. Недосконалість кліше не давала збагнути ані чорноту її волосся, ані форму носа, ані рисунок брів. Брови були гладенькі й ретушовані.

Крім того, фоторепортери завжди намагаються вловити на плівку

безпосередність, і наслідком цього увічнюють обличчя й вистаті в їхніх найнепритаманніших ситуаціях.

Крім того, ця біла, абсолютно біла сукня.

Праворуч від Ґоґи на знятковi стояв високий, мов спис, чоловік. Кліше теж скрадало колір його волосся, і до того ж скрадало його вік. Пляма обличчя могла належати володареві, але могла належати й сажотрусові. Бо сажотруси після праці миються в особливою запопадливістю.

По праву руку Ґоґи, тобто на знятку зліва, стояла Ґуґа.

Ґуґа була теж чужа. Це була газетна Ґуґа, розповсюджувана в сотнях тисяч примірників, вирівнювана на стереотипі, розвішувана на дротинах кіосків, Ґуґа, читана в поїздах і за кавою, Ґуґа, якою можна зручно відганяти мух і в яку можна ощадно загортати бутерброди.

Обличчя її мало чим відрізнялося від маски, яка стояла тут щойно поруч за столиком.

І біла, абсолютно біла сукня.

Люди на світлині стояли настільки незґрабно, наскільки це може вигадати фоторепортер. Можна було не сумніватися, що в хвилину фотографування вони стояли зовсім інакше.

На світлині Ґоґа дивилася просто себе — і нікуди. Можливо, що вона всміхалась, але недосконалість кліше не давала цього відчути.

— Розкішне створіння, — говорив співрозмовник, заглядаючи Анатолеві з-за плеча. — Вона відома з своїх ліберальних поглядів. І я, як соціяліст — —

— Це справді велика герцоґиня ***? — спитав тихо Анатоль.

— Оця? Ну так, це вона.

— Ось ця?

— Ось ця-о. Тут же підпис.

— Виходить — — сказав Анатоль, усміхаючись дуже криво.

— Що виходить?

— — що людям варт більше йняти віри на перше слово.

— О, я в цьому не сумніваюся, — заговорив швиденько співбесідник. — Принаймні, в даному випадкові. З інтерв'ю, яке вона дала кілька днів тому, випливає з недвозначною ясністю, що — —

Анатоль глянув на годинник.

Дослухавши речення до кінця, він сказав м'яко:

— Це все справді дуже цікаво. На жаль, мій час виходить.

— Шкода, Анатолю, — жваво озвався співрозмовник. — Я, власне, хотів тобі розвинути ще з такого аспекту — — Ми зустрінемося тут наступної середи?

— Добре, — сказав Анатоль. — Ти ще лишаєшся?

— Мені, власне, треба ще собі занотувати, — сказав співрозмовник. — Ти йди, коли тобі ніколи.

Анатоль убрався в пальто, взяв капелюха в руки і спокійно відчинив скляні двері. Так само спокійно він зачинив їх за собою.

Сніг падав так густо, що не було ніякої можливости навіть сліди від автових коліс розшукати.

Значить, людям треба більше йняти віри на перше слово.

Сніг падав густо на голову Анатоля, пробиваючися мало не до коріння волосся. Чи не вперше на житті Анатоль відчув, що його волосся має коріння.

Сніг падав у капелюх, що його Анатоль тримав отвором уверх, як старець. Сніг падав у капелюх щедрою милостинею.

Надягти капелюха вже не було жадної змоги. Анатоль висипав з нього сніг і обернув отвором наниз. Так він його й тримав, притуливши до боку, зовнішньою стороною назовні.

Стоявши там, де часинку тому могло стояти авто, Анатоль пригадував, як виглядала вовняна кофточка під час танцю в самотньому заїзді. Кофточку, зрештою, теж можна зфотографувати, і з фотографії зробити цинкове кліше.

Квітко життя мого. І ти, друга.

А потім покласти кліше у шуфляду, в ящик. І ящик, без перешкод, сильним рухом засунути навіки в шафу.

Це буває дуже страшно зробити. Страшніше, ніж вистрілити собі у скроню. І саме тому, що воно страшніше, воно стається незрівнянно, незрівнянно частіше.

Так в останній день, як і в день перший.

1952-1959.

ШЕКСПІРОВІ ПІСНІ

(уривки з п'єс)

ВЕСНА

Коли фіялки і стокротки
Скрашають сукні й груди пань,
Що гомонять про рай солодкий,
Любовних сповнені зідхань, —
Тоді зозуль кування лллється,
Немов з одружених сміється:
— Ку-ку!
Ку-ку! — Який жахливий звук
Тим, хто зазнав подружніх мук!

Коли вітають жайворінки
Плугатарів і пастушків,
Які сурмлять у соломинки,
І все паруеться під спів, —
Тоді зозуль кування лллється,
Немов з одружених сміється:
— Ку-ку!
Ку-ку! — Який жахливий звук
Тим, хто зазнав подружніх мук!

Love's Labour's Lost

ОРФЕЙ

Грою лютні вмів Орфей
Гнути гори й між алей
Чарувати дерева.

І, дознавши красний спів,
Мов на клич ясних дощів,
З-під землі росла трава.

Гра Орфея — всім причал!
Навіть моря грізний шквал
Гамував могутню щерть.

Бо живе в мистецтві чар,
Що змарнує горя вдар,
Що сп'янить — як люба смерть.

King Henry VIII

ДМИ, ДМИ, ЗИМОВИЙ ВІТРЕ!

Дми, дми, зимовий вітре!
Людську невдячність витри.
За неї кращий ти!
Твої незримі зуби
Не шлють такої згуби,
Хоч ти й без теплоти.

Гей-го, грай, гей-го! вируй над кущами,
Бо дружба й любов — удавання між нами.
Гей-го! над кущами — гучними громами.

Студи, студи, борвію!
Тебе клясти не смію,
Хоч твій холодний круг.
Нехай жолобиш води, —
Серцям не шлеш негоди,
Як мій нещирий друг.

Гей-го, грай, гей-го! вируй над кущами,
Бо дружба й любов — удавання між нами.
Гей-го! над кущами — гучними громами.

As You Like It

ЗИМА

Коли в бурульках спить усе
І в руки хукає пастух,
І в залю дрова Том несе,
І мерзне молоко як пух,
І стигне кров, — тоді всю ніч
На шлях нерівний вие сич:
— Пу-гу!
Ту-гу! Пу-гу! — немов вирган,
А Жана чистить свій казан.

Коли вітри навкруг ревуть
І глушить кашель річ отця,
І зграї птиць у сніг бредуть,
І ніс пече, як від синця,
І їжа вариться, — всю ніч
На шлях нерівний вие сич:
— Пу-гу!
Ту-гу! Пу-гу! — немов вирган,
А Жана чистить свій казан.

Love's Labour's Lost
Перекладі Яра Славутича (1958).

МАРІЯ СТРУТИНСЬКА:

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ЛЬВІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЖУРНАЛА «НАШІ ДНІ»

Такий заголовок, може, не зовсім відповідає змістові моїх спогадів, що напевно не зможуть показати в усій ширині українське культурне життя Львова, яке розгорнулося було в час існування журнала «Наші дні», де мені доводилося працювати. Цей журнал при всіх своїх недоліках, що він мав і мусів мати в такі часи, відбивав назагал все, що діялося тоді в українській літературі, мистецтві, театральному житті та музиці, а подекуди і в ділянці науки, і був єдиною публікацією, де сконцентрувалися всі культурно-творчі сили, що уникнули вивозу до Уфи.

Поява цього журнала зв'язана з короткотривалим, але яскравим явищем, що ним була газета «Щоденні вісті», орган управи міста Львова. Виходила вона в липні-серпні 1941 року під редакцією Осипа Боднаровича, а працювали в ній Константин Гладилович, Микола Пасіка, Ярослав Шав'як, Гліб Східний, Іван Сливка, частинно В. Дзісь (хворий тоді вже безнадійно на туберкульозу), Марія Овчаренко (тоді ще Пшепюрська) і я. Гладилович й Пасіка писали передові статті, Шав'як і Сливка — вісті й новини, Пшепюрська робила мовну редакцію і вела відділ культури. Я взялася за малі й великі фейлетони, матеріялу до яких набралося так багато за два роки примусової мовчанки. Також робила я тоді інтерв'ю з поворотцями із в'язниць Бердичева, вивезеними туди напередодні війни. Вони чудом урятувалися від пожежі та ручних бомб, що ними намагалися знищити їх перед своєю втечею енкаведисти. Я шукала тоді не тільки матеріялу до газети, але, насамперед, вісток про можливий рятунок мого чоловіка. Всі бо ми жили тоді під страшним враженням наповнених трупами в'язниць — і всі ми бажали вірити, що наших в'язнів вивезли.

Наша газета, як єдина у Львові, мала — через такий і подібний болюче актуальний матеріял — величезний попит; її розхоплювали, і, може, ніколи український журналіст не мав такої гарячої реакції на свої писання, яку мали тоді ми.

Але становище українців, а разом з тим нашої газети стало змінятися. 11 серпня я записала в моєму щоденнику, що його зберігаю досі, наступне:

«Сьогодні дуже захиталося майбутнє нашої газети, яку ми пост
вили досить порядно. Вийшло перше, чи власне друге, після перш
го пробного, число „Львівських вістей" німецького „Ферляґу", і на
сказали, що наші „Щоденні вісті" будуть зліквідовані».

Все ж обидві газети виходили ще паралельно до 1 вересня. Зг
даного дня всіх нас, співробітників, покликали до редакції «Львів
ських вістей». Деякі з нас відразу ж почали там працювати, інши
дали окремі доручення: ред. Пасіка мав зорганізувати селянську по
пулярну газету, Б. Східний — журнал для молоді, мені доручил
взятися за «фамілієнблятт». До нього мала перейти теж і А. С., прий
нята раніш до «Львівських вістей».

З цих доручень були зреалізовані два: моє із А. С. та ред. Па
сіки, що скоро потім випустив у світ перший нумер газети «Рідн
земля». З журнала Східного для молоді не вийшло нічого. Це місц
ериповнив потім журнал «Дорога» під редакцією Юрія Старосольськ
го і Ольги Кузьмович, що його видавало «Українське в-во» разом
журналом «Юні друзі» під ред. Гошовського.

Ми взялися підготовляти те, що мало бути «фамілієнблятт'ом»
а з чого ми з А. С. постаралися зробити журнал, присвячений укра
їнській культурі. Його перше число вийшло з датою 1 грудня 194
Авторкою назви, над якою ми довго собі ломили голови, була пія
ністка Г. Л., що дала нам теж великий репортаж із свого перебуван
ня в Києві — без зайвої пропаґанди, з цікавою картиною життя Ки
єва, з екскурсіями у психологію української музики, що навіть у тих
умовах працює з думкою про рідну музичну культуру.

На жаль, у мене нема ні першого числа, ні цілого першого річни
ка «Наших днів». У моїх спогадах я спиратимуся головно на другий
річник, що у мене під руками.

Тим часом закінчено переговори між згаданим «ферляґом» та
«Українським в-вом», що його у Львові очолював д-р Шлемкевич. У
грудні це видавництво перейняло «Наші дні» разом з нами, його ре-
дакторами. Очевидячки, не обійшлося без того, щоб нам, жінкам, та
ще й під таким режимом не дали відповідального редактора. Став
ним д-р І. Німчук, що вів львівський відділ «Краківських вістей».
Але відразу ж слід сказати, що він ніколи не встрявав у редакційні
справи, а єдиною рубрикою, що він її читав після ломки, а згодом
і перед нею, була культурна хроніка. Ця хроніка, що її робив О.
Тарнавський, була предметом такої пильної його уваги, а часом до-
даткової праці, що вона і по сьогодні є незвичайно цінним матері-
ялом для дослідника українського життя тих часів.

З переходом «Наших днів» до «Українського в-ва» журнал дістав,
так би мовити, свою інтелектуальну базу. Всі бо редактори та спів-
робітники літературного відділу і відділу шкільних підручників ста-
ли його потенціяльними співробітниками. Німці не дуже встрявали
у зміст журнала, тільки час від часу накидаючи нам якийсь, здебіль-
шого ілюстраційний (з приводу всяких парад) матеріял. А єдиною

конфіскатою, що її я запам'ятала, була конфіската дуже доброго оповідання Ю. Косача на тему подій 1848 року у Львові.

До темних сторінок нашої праці у в-ві я зараховую те, що інколи, під тиском видатних співробітників в-ва ми мусіли друкувати матеріял, що йшов на шкоду нашим взаєминам з авторами. Наприклад, я не можу забути того прикрого листа, що його мені написала Наталена Королева, одна з наших найпильніших співробітниць, після того, як д-р Василь Сімович обстояв — проти нашої волі, свою гостру критику на її нову книжку леґенд. Ніколи більше вона не написала нам ні одного слова.

Працю в редакції ми поділили так, що А. С. дбала про репортажі — з театру, з музичного життя, з мистецько-промислової школи тощо; вона ж здебільшого робила інтерв'ю, дбала про ілюстраційний матеріял. Я займалася редакційною працею, приймала авторів, вела листування, робила ломку. Всі зредаґовані матеріяли ми передавали двом мовознавцям, з яких чітко залишився в моїй пам'яті д-р Дмитро Козій, галичанин з доброю київською мовною школою, уважний до думки і стилю кожного автора.

Відділом поезії відав самостійно С. Гординський, що був теж, так би мовити, нашим редакційним консультантом. Він же провадив дотепну, хоч іноді і кусливу поштову скриньку для поетів.

Були дві особливості «Наших днів», які варто тут згадати. Перша з них — це його культурна багатобічність. Друга — це співпраця в ньому вперше від часів давнього загально-національного «Літературно-наукового вісника» (отже після двох з половиною десятиріч) діячів культури з усіх земель нашої великої батьківщини. Нижче я ще говоритиму про цю нашу культурну «універсальність», ілюструючи її доступним мені матеріялом. Тут насамперед я хочу сказати про наших співробітників зі сходу України.

Першими з них були ті, що залишилися по відступі червоної армії. Згадаю тут насамперед Йосипа Позичанюка. Я знала його за більшовиків, з оргкомітету письменників Львова, бо він був моїм мовним і, сказати б, цензурним дорадником при редаґуванні першого збірника Музею ім. Івана Франка. Готовий склад цього збірника розбила німецька ґраната, що впала на Оссолінеум при наступі німців на Львів, а єдиним матеріялом з цього, що в мене залишився, був вірш Максима Рильського про Івана Франка, надрукований потім у «Наших днях». Позичанюк був здібний журналіст і письменник-новеліст з скупим і ваговитим словом. У «Наших днях» було надруковане одно з його оповідань. Він, так само, як і інший наш співробітник, О. Головко (тепер у Канаді), ще за більшовицьких часів зв'язався з нашим підпіллям, за що заплатив потім життям: його розстріляли німці. Можна зарахувати сюди і артиста-маляра Азовського, великого приятеля нашої редакції, твори якого були у нас репродуковані. Мені він запам'ятався ще й тим, що малював картину для експозицій Літературного меморіяльного музею ім. Івана Франка

на тему: «Епоха до приходу Франка». Хоч і зроблена на замовлення, вона проте була однією з найкращих, що мені взагалі доводилося бачити. Її доля мені не відома.

Ще можна згадати тут Гліба Східного (тепер теж у Канаді), одне оповідання якого друкувалося в нашому журналі.

В міру того, як німецький фронт посувався на схід, до нас почали надходити вістки про видатних діячів культури, потім від них, — а згодом почали прибувати й вони самі. Одним з перших з'явився Осьмачка. Він прийшов до нашої редакції вже переодягнений, в новому сірому костюмі, у м'якому капелюсі, з невідкладними рукавичками, з томом оригінального Шекспіра під пахою. Його приїздові була присвячена ціла сторінка «Наших днів» з його віршами, з моїм із ним інтерв'ю, з нотаткою про його авторський вечір, що його негайно влаштував йому Літературно-мистецький клюб. З його розповідей у редакції я запам'ятала таку неприхильну до нього епіграму, яка курсувала свого часу в літературних колах Києва:

«Косинка і Осьмачка — на два кінці ломачка:
Для Винниченка зброя, а в нас стирчать обоє».

Великою подією в нашій редакції був приїзд Аркадія Любченка, що з ним я листувалася ще перед тим. Бував він у нас за свого перебування у Львові, бував і після арешту його німцями в Моршині, куди він виїхав лікуватися. Виглядав тоді фізично зламаним; але завжди це була людина високої особистої культури і навіть великого чару. Любив говорити про Хвильового, якого змальовував як незвичайно суґестивну і сильну постать, і показував нам листи від Хвильового з його подорожі по Європі (уривок з одного листа був друкований у «Наших днях»), повні динаміки і якогось внутрішнього неспокою.

Мені довелося бути свідком товариської зустрічі А. Любченка з Юрієм Липою. Було це в домі родини Гординських, а що п. Мирося Гординська мусіла кудись вийти, мені припало допомагати пані Гординській-старшій приймати гостей. Цікаво, що при цій зустрічі Любченко був схвильований і якийсь навіть патетичний, тоді як Липа цілком лишався собою, заполонюючи, як завжди, оточення своєю мудрою усмішкою або несподіваним кепкуванням з себе самого — чого, зрештою, ні він сам, ні ніхто інший не брав поважно.

З інших визначних гостей варто згадати Шевельова (Юрія Шереха), що здивував нас як своєю цілком «европейською» зовнішністю та поведінкою, так і своїм блискучим пером есеїста. Стриманий і дуже тонко дотепний у мові, з домішкою самоіронії, він все ж мав — не тільки у вигляді — щось від дуже мудрого хлопчика, що відкриває світ. Так він «відкрив» був тоді «Тигроловів» Багряного, як цілком новий жанр у літературі, а на моє досить несміле заперечування, що це тільки добра пригодницька повість, яких на Заході повно, він ніяк не пристав. Стосовна його стаття була надрукована в останньому числі «Наших днів». На з'їзді письменників, що його влашту-

вало «Слово» на початку 1959 року, я пригадала Шевельову цю нашу суперечку, додавши: «Тепер, коли я прочитала не скорочених „Тигроловів", я, може, не сперечалась би так з Вами». На що він, сміючися, відповів: «А я готовий був би визнати вам тепер вашу колишню рацію».

Багряний, як поява і як письменник, був антиподом Шевельова. Худий, занедбаний, у гімнастерці і в чоботях, з непокірним волоссям, він вносив з собою якусь стихію, якій зовсім суперечив образ того поповнілого, елеґантного пана, якого ми бачили недавно тут, в Америці. Рецитував нам, ходячи по кімнаті, свого «Золотого бумеранґа» і сварився з Орестом, що той «відійшов від життя», викликавши несподівану у завжди такого епічно спокійного Ореста репліку: «Це ваша справа, коли ви волієте творити „на верхньому поверсі"».

Годі перерахувати тут усіх значних діячів нашої культури, що бували гістьми нашої редакції і співробітниками нашого журнала. Мистецтвознавець і архітект О. Повстенко, історик О. Оглоблин, літературознавець Г. Костюк, Юрій Липа, що приїздив до Львова з Варшави, а потім з Яворова, Леонид Префецький з Парижу, різьбар Ємець з Берліну, Юрій Косач — всі вони часто бували у нас, вели розмови, висловлювали свої погляди на політичні й культурні події дня і епохи. Юрій Липа вголос мріяв про ті майбутні українські міста, що їх плян помагав йому робити якийсь зустрінутий ним у Варшаві голляндський архітект, міста, де «зникнуть вулиці-канали, а на їхньому місці постануть українського стилю котеджі». О. Повстенко проповідував у нас свою ідею виховувати майбутню українську молодь у своєрідному ордені, спертому на козацькі традиції і з твердою дисципліною. Косач говорив про те, що Війон був злодієм і його повісили, а все ж він увійшов до французької літератури, як її перший поет...

Перейшла через нашу редакцію і ціла ґалерія українських письменниць, учених чи інших діячок культури: В. Полонська, Косач-Кривенюк та інші. З'явилася похмура, в беретці, з повною папкою оповідань Д. Гуменна. Прошуміла чимало разів крізь редакційні кімнати динамічна, але не така ще самопевна Івченко-Коваленко. Тихо прийшла, з рукою при вусі, з змученим лицем, на якому ясніли блакитні одуховлені очі, Марія Цуканова. Приїзд кожної з цих письменниць був відзначений надрукуванням одного або й двох з їх оповідань.

Одного разу з'явилася чорнява і повна, середнього віку дама, що відрекомендувала себе, як дружина Гната Хоткевича. Вона принесла цілу скирту неупорядкованих записок свого чоловіка, з яких ми допомогли їй зредаґувати статтю про гуцульський народний театр, що його створив і режисерував у ньому Гнат Хоткевич. Цей театр існував у 1911-1914 роках, гостював у Львові та Кракові, добився був по-

тім до Києва, Одеси і навіть до Москви; проте все це, як виходило, скінчилося арештом Хоткевича і остаточно ліквідувалося з вибухом війни.

А тепер я спробую накреслити кількома рисками образ культурного українського Львова, що його в більшій чи меншій мірі відбивали «Наші дні».

Не зважаючи на те, що «проукраїнська» політика німців дуже скоро виявилася фікцією, за тривання цих перших ідилічних тижнів українці у Львові і поза ним встигли розбудити широкі рами свого культурного життя з подивугідною справністю і зуміли потім зберегти їх на західніх землях протягом існування т. зв. «Дистрикту Галичина». Тоді постали спілки письменників, журналістів, діячів театрального мистецтва, музик, науковців, навіть правників. Всі вони найшли собі широкий форум у Літературно-мистецькому клюбі, що об'єднав не тільки всіх діячів української культури, але також прихильників і споживачів.

З припливом із сходу, а частково із заходу поважного числа письменників, літературо- і мовознавців, істориків, мистців, акторів у Львові закипіло українське життя. У клюбі не переводилися доповіді з гарячими дискусіями і при дуже поважній кількості учасників відбувалися численні авторські вечорі, музичні реситалі тощо. Влаштовано досі небувалу в нас імпрезу — суд над прокурором Дальським, з прокурором, лавою присяглих, оборонцем. Привід до цього дала нагомоніла тоді драма досить таємничого автора Гупала: «Помилка прокурора Дальського».

«Українське в-во» і Літературно-мистецький клюб влаштували літературні конкурси, появилося чимало книжкових видань, в тому числі збірка оригінальних і перекладних поезій Миколи Зерова «Камена», «Патетична соната» Миколи Куліша, «Каравели» Юрія Клена. Вперше була надрукована збірка поезій зрілого, але мовчазного досі поета М. Ореста і ціла низка збірок поезій давно відомих і нових поетів, між якими варт згадати збірку Івана Ковалева, що виявив не абияку майстерність, але тепер мовчить десь у Канаді. Перевидано капітальний твір мовознавця О. Синявського, правописний словник Ізюмова. З прози появився нагороджений на конкурсі твір Мелешка «Три покоління», «Вертеп» Любченка, «Поворіз» Чапленка.

В «Наших днях» друкувалися блискучі есеї Липи, Шевельова, Маланюка, Шлемкевича, Косача, Лужницького, один — Лисяка-Рудницького, а також праці на історичні теми Полонської, Оглоблина, Ольхівського. Поруч таких відомих поетів, як Маланюк чи Гординський, друкувалися Орест, Осьмачка, Багряний, а далі О. Тарнавський, Б. Нижанківський і цілий гурт молодих поетів зі Сходу: Барка, Полтава, Веретенченко, Криниця й інші. Були надруковані переклади з світової літератури Державина, Ореста, щодо цих перекладів останнього, то вони вперше побачили тут денне світло.

Треба згадати теж статті на мовні теми, що їх давали для журнала мовознавці Ковалів, Чапленко, Шевельов.

Десь у 1943 році «УВ» почало видавати нову періодичну публікацію — «Вечірню годину» під редакцією В. Чапленка, де друковано новелі та повісті. Добре скомпоновану, хоч невеличку повість дала туди М. Цуканова.

Величезні зміни зайшли в ділянці театру. На західніх землях було декілька театральних труп, було чимало добрих акторів і декілька досвідчених режисерів, один з яких був на европейську міру; але не було українського центрального театру з доброю сценою та фінансовою базою. Наші артисти вибивалися з сил, працюючи в злиденних умовах, постійно роз'їжджаючи по містах і містечках. З відходом більшовиків, що мали досить глузду використати місцеві театральні сили, поповнивши їх акторами з східніх українських земель, українські діячі театрального мистецтва зберегли за собою міський театр. На допомогу режисерові Володимирові Блавацькому з'явилися з часом Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. Залишилися або прибули такі першорядні сили, як Поспієва і Черних в опері, балетмайстер Віґілєв і Переяславець у балеті. Тож український театр мав змогу розгорнути працю в найширшому репертуарі, від легкої комедії чи оперети (для поставлення яких був досвідчений режисер Йосип Стадник) через комедію дель'арте до оперети та балету і таких драм, як «Кам'яний господар» і «Гамлет». До того ж ті самі мистецькі сили створили при Літераторно-мистецькому клюбі експериментальну сцену, що теж стояла на високому мистецькому рівні. Театр впливав на пожвавлення літературного руху і навпаки: спілка письменників, як це зафіксовано в хроніці «Наших днів», відбувала наради з режисером, плянуючи репертуар для експериментальної сцени; я також переконана, що ніколи Косач не дав би своєї талановитої, легким віршем написаної історичної драми «Облога», якби він не сподівався побачити її на добрій сцені. Навіть театр «Веселий Львів», що постав згодом, дав поштовх Софронову-Левицькому, Б. Нижанківському чи Зенонові Тарнавському проявити себе в легкому літературному жанрі.

В «Наших днях» театрові було віддано багато місця. З'явилися не тільки великі порівняльні рецензії-статті, як, наприклад, стаття доброго знавця театру І. Німчука про поставлення «Гамлета», не тільки численні, ілюстровані мізансценами репортажі та інтерв'ю з режисерами та акторами, але й такі статті, як Шереха: «Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі», написана з приводу поставлення її драматичних мініятюр, або цінна інтерпретація творів Лесі Українки.

Як у театрі, приплив сил зі Сходу означав розквіт і в ділянці пластичного мистецтва. Львівське об'єднання мистців АНУМ, що існувало до війни, не мало свого окресленого обличчя. Задивлене в Париж, воно не вміло нав'язати до українських мистецьких традицій

— дарма, що в тім самім Львові тихо працював, нав'язуючи до них, Петро Холодний-старший і існувало Товариство прихильників українського мистецтва з іншою від АНУМ-у настановою, проте без великого впливу. Але з приїздом таких свідомих українських мистців, як Василь Кричевський, чи таких стихійних, як Азовський (що видно з його портретів, таких близьких до наших блискучих портретистів минулого), з приїздом закоханого в українське мистецтво Олекси Повстенка у Львові повіяло іншим духом. Це показали три влаштовані в ті роки виставки праць Спілки діячів образотворчого мистецтва, в яких взяли участь і мистці з варшавського «Спокою» та з Кракова. Повів цього нового духу відчувався і в клюбі, де, м. ін., Ліна Федорович-Малицька прочитала доповідь про національне мистецтво. В «Наших днях» всі три виставки були фахово обговорені і появилася ціла низка статтей, що нав'язували до нашого мистецького минулого. Згадати б тут тільки статтю Віри Свєнціцької про проблему тла в староукраїнській іконі, проф. В. Міяковського про Михайлівський Золотоверхий манастир, О. Повстенка про княжий Чернігів чи статтю «4000 років різьби в Україні» з знімками викопалин, що у своїй спрощеності нагадують найкращі твори Архипенка. До речі: всі числа «Наших днів» були переповнені знімками картин наших майстрів; в одному річнику я нарахувала їх 95 — поза фотами з ділянок будівництва та народного мистецтва і спеціяльно зробленими для журнала мистецькими ілюстраціями та заставками, що їх робив Е. Козак, а частинно М. Левицький.

В ті роки існувала у Львові мистецько-промислова школа з відділами: олійного малярства, графіки, різьби, текстильним та керамічним. Працювали там мистці: Осінчук, як директор, Бутович і Баляс у відділі графіки, Мухин у відділі різьби, Малюца і Манастирський-молодший у малярстві, Морачевська в текстильнім відділі та інші. Цій школі був присвячений у «Наших днях» великий репортаж, ілюстрований працями учнів.

Жваво пульсувало у Львові й музичне життя. Працювали музична школа та фільгармонія, великі можливості відкривалися перед нашими композиторами з існуванням опери. У клюбі часто відбувалися музичні авторські вечори, в залі великого театру йшов «Кавказ» С. Людкевича. «Українське в-во» проголосило конкурси на музичні твори. Назву декілька писань на музичні теми з одного річника «Наших днів»: репортаж А. С. про працю музичної школи та діяльність журі «УВ» на бойовий марш; В. Витвицький «Про завдання українського композиторства в ділянці опери»; Зиновій Лисько «Колядки та щедрівки як джерело творчости»; Йосип Хомінський «Імпресіонізм у музиці»; репортаж Романа Савицького про посвячення пам'ятника на могилі Дениса Січинського у Станиславові; Цепенда «Віденська опера».

Не можна обійти мовчанкою також Інституту народної творчости. Його фестиваль, що вивів на сцену великого театру сотні виконавців

з усіх закутин західньої української землі і зібрав тисячі глядачів, залишив по собі могутнє враження і був виїмковим показом української народньої творчости і культури.

*

Так виглядав тоді український культурний Львів. Він був таким, коли німецький фронт ішов на схід, розбуджуючи у вимученому народі надії, які зникли з розстрілами в Києві. Він був таким, коли німецькі когорти доходили сливе до воріт Ленінграду й Москви, а над східніми українськими землями зависла тінь ґавляйтера Коха. Він не змінився, коли відбувся останній акт під Сталінградом і фронт почав котитися на захід. Інші, ближчі вже постріли пролунали на Волині, на мурах Львова дедалі частіше стали з'являтися українські прізвища між тими, що їх розстрілювали, а Львів працював. Адже всі ми були тоді майже на двадцять років молодші — і всі ми були на своїй землі...

Аж коли стало цілком ясним, що проломи на фронті ведуть до перемоги більшовиків, і темпи праці і настрої стали поволі змінятися. Але ці настрої були не розпачливі, а меланхолійні, з домішкою гіркого гумору. Їх якоюсь мірою передає закінчення сонета, що його написав С. Гординський, коли гостював у моїй хаті на Різдво 1944 року разом з Ю. Шевельовим і Людмилою Коваленко. Автор змальовує хатній затишок з кицькою, що муркотить під піччю, і з літературою на столі — і нагадує про бурю, що виє десь далеко, наближаючись і тривожачи серця. Ось останні рядки цього вірша:

Задивлені в маківника меандри,
Готуємося у далекі мандри.
Мовчить Марія, потупила зір.
Сама не знає, б'ється із думками:
Чи заячу печеню з бурячками
Зробити з кицьки на останній пир?

В березні 1944 року працівники редакцій «Українського видавництва» евакуювалися до Жеґестова коло Криниці. Там ми зредаґували останнє число «Наших днів», що його я їздила потім до Львова ламати. Воно мало дату «липень 1944».

Це був лебединий спів не тільки журнала, але і всього того короткого й бурхливого періоду, що сколихнув спокійне плесо нашої галицької провінції.

ОЛЕКСАНДЕР ФИЛИПОВИЧ: ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА

ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

I

В тому культурному процесі, який ми звемо «українським ренесансом 20-их років», Павло Филипович як поет, історик літератури і критик був однією з провідних постатей. Він належав до того покоління молодої української інтеліґенції, яке піднесла на своїх хвилях національна революція 1917 року і яке було жорстоко знищене протягом тридцятих років.

Народився він 20 серпня (за старим стилем, а за новим — 2 вересня) 1891 року в с. Кайтанівка, Звенигородського повіту на Київщині, в родині священика Петра Филиповича. З-поміж семи дітей він був найстаршим. Вже в ранньому дитинстві він виявив велику любов до читання і дуже рано почав писати вірші. Свою освіту він почав у гімназії м. Златопіль (невелике провінційне містечко на межі Київщини і Херсонщини). Він мав дуже гарні здібності і прекрасну пам'ять, отже вчився «на п'ятірках» і майже щороку одержував перші нагороди за успіхи в навчанні. Закінчивши перші чотири кляси гімназії, він за конкурсом вступив до Київської Колеґії Павла Ґалаґана, чудового навчального закладу на зразок закритих європейських шкіл, заснованого в 1871 році поміщиком-українофілом і громадським діячем Григорієм Ґалаґаном у пам'ять свого єдиного, передчасно померлого сина Павла. Між іншим, Т. Шевченко в 40-их роках минулого століття кілька разів гостював у Г. Ґалаґана в його маєтку Сокиринцях, на Полтавщині. Зберігся один його лист до Ґалаґана (від 1858 року), в якому він пише: ... «цілую тебе тричі і твою пані і твого малого Павлуся». Отой «малий Павлусь» і був той самий Павло Ґалаґан, ім'я якого носила київська колеґія. Його ініціяли були вишиті золотими нитками на чорних кашкетах колеґіятів («К.П.Г.»).

Чотири кляси колеґії відповідали чотирьом клясам гімназії. В кожній клясі було по 10-12 учнів. Через те що в цій школі все було безплатне: навчання, помешкання, гарний, европейського зразка одяг, першорядний харч, попасти до неї було дуже важко, конкурс був завжди величезний. Правом вступу користувались особи лише православного віровизнання. Пансіонські умови життя створювали при-

ємну родинну атмосферу, і поміж учнями та викладачами були дуже дружні взаємини. Щороку під час вакацій колегія влаштовувала для своїх вихованців цікаві екскурсії — до Криму, на Кавказ, по Волзі. По закінченні школи кожен випусник, що вже стояв на порозі студентського життя, одержував по 50 карбованців.

Викладали в цьому закритому навчальному закладі кращі педагоги міста Києва. Літературу, наприклад, один час викладав Павло Житецький, пізніше — Кожін, Марковський; історію — Нечипоренко, Палінський. Три роки (з 1890 по 1893) директором колегії був видатний російський поет, перекладач, драматург і критик Інокентій Аннєнський.

Вихованцями колегії були такі видатні діячі української культури, як академіки Агатангел Кримський (славетний лінгвіст, також поет і перекладач) та Володимир Липський (відомий ботанік, один з перших президентів Української Академії Наук), президент УНР Андрій Лівицький, визначні мовознавці Ганцов і Калинович.

Колегія поглибила в молодому Филиповичеві любов до літератури, яку блискуче викладав Кожін. У колегії він досконало опанував французьку мову, так що міг читати французьких авторів в оригіналах. В цей час він написав багато віршів, з нього формувався цілком зрілий поет. Свої вірші (тоді ще російською мовою) він містив у шкільному літературному журналі, разом з своїми друзями і товаришами по клясі — Михайлом Драєм (майбутнім Драй-Хмарою) та Володимиром Отроковським, замолоду померлим талановитим поетом і вченим-філологом.

Восени 1910 року, по закінченні колегії з золотою медалею, він вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира. Але його правничі студії тривали недовго. Через рік він пізнав своє справжнє покликання, залишив право і перейшов на історично-філологічний факультет, відділ слов'яно-руської філології. Його професорами були такі видатні вчені, як академік Володимир Перетц (в семінарі якого П. Филипович працював) та професор А. М. Лобода.

Будучи студентом-філологом, він продовжував писати вірші і під псевдонімом П а в е л З о р е в друкував їх у кращих російських журналах: «Вестник Европы», «Заветы», «Жатва» та ін. В цей час він захоплювався модерною французькою поезією, поетами другої половини 19 сторіччя (Бодлер, Верлен, Теофіль Ґотьє, Леконт де Ліль) та російськими символістами (Блок, Брюсов, Бальмонт та ін.). На його книжкових полицях стояли в оригіналах томики поезій Верлена, Леконт де Ліля, «Квіти зла» Бодлера (якого він пізніше переклав на українську мову), «Емалі і камеї» Теофіля Ґотьє, «Трофеї» Ередія.

По закінченні університету (1915) Павло Филипович, як і Михайло Драй та Володимир Отроковський, був залишений при ньому, як професорський стипендіят для підготови до професури. Щоб набути право стипендіята, він написав працю про життя і творчість

російського поета початку минулого століття Євгенія Боратинського. Ця праця була нагороджена золотою медалею і вийшла окремим ви-данням у 1917 році. Золота медаля була тоді єдиною передумовою для одержання стипендії та набуття стипендіятського звання. По за-кінченні дворічних студій кожен стипендіят мав можливість відбути піврічну подорож за кордон з оплатою коштів подорожі.

Через деякий час П. Филипович склав магістерські іспити і по-чав свою працю в Київському університеті, спершу як приват-доцент, а пізніше як професор.

У 1920 році університети на Україні були скасовані і перетворені на т. зв. «Інститути народньої освіти» (скорочено — ІНО), які про-існували до 1933 року, коли університети знов були відновлені.

В Київському ІНО Павло Филипович читав курс нової українсь-кої літератури, а також, разом з своїм колегою М. К. Зеровим, ві-«Семінар підвищеного типу» з цієї літератури. В цьому семінарі працювали студенти, які виявили нахил до поглибленого студіювання письменства. До компетенції М. Зерова належала тематика від най-давніших часів до другої половини 19 віку; ділянка П. Филиповича була — від кінця 19 віку до т. зв. «пожовтневої доби».

В ІНО проф. Филипович виконував також адміністративні функ-ції: кілька років був секретарем факультету професійної освіти. Поза ІНО він багато часу приділяв праці в Академії Наук. Він був секре-тарем історично-літературного т-ва при ВУАН (головою був акад. С. О. Єфремов), членом бібліологічного т-ва, яке очолював проф. С. І. Маслов, співробітником «Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства», «Комісії заходо- та америка-нознавства», київської філії Іституту ім. Шевченка.

Революція 1917 року, що зруйнувала старий лад та розбила пута національного та соціяльного поневолення, була переломовою добою в його житті. Свіжий, запашний вітер волі повіяв над широкими просторами України. Вільно залунало скуте віками українське слово, на повний голос зазвучали рідні пісні в чудових гармонізаціях Ли-сенка, Леонтовича, Кошиця, Стеценка. Забуяла творчість молодої ґенерації українських письменників — поетів, прозаїків, драматургів. Народ пробудився до нового життя. Всі ці події не могли не вплинути на творчість Филиповича. Національна революція відкрила йому нові обрії і вирішила його дальший шлях як поета і науковця. Хвиля на-ціонально-культурного відродження підхопила його, піднесла на свій гребінь і повернула до рідних берегів. В ньому заговорила рідна стихія, його ліра забриніла іншими мелодіями, він стає українським поетом. Його полонила евфонія, повнозвучність української мови, він відчув, що своє поетове «я», світ своїх внутрішніх переживань та емоцій він може з більшою силою, повнозвучніше віддати лише рідною мовою. Він назавжди залишив російську мову в своїй пое-тичній творчості і до неї більше ніколи не повертався. Але його поє-

тична творчість стала українською не лише завдяки мові, як засобові вислову, а й своєю суттю, змістом і духом. Він пише ряд віршів на українські мотиви («Київ», «Мономах», «Бондарівна», «Пісня», «М. К. Заньковецькій»), його образи набирають українського кольориту, наприклад:

«І впала туга, мов тяжка керея,
Коли відразу я спинив коня»

або

«І сонце — золотий кобзар
збудило гори і долини»

чи, скажімо, така строфа:

«Лагідні дні — немов смачну солому
В широких яслах все жують воли,
І кожен раз, коли виходять з дому,
Існов туди вертають, де були».

Як історик літератури, він починає розробляти теми з українського літературознавства, в першу чергу з шевченкознавства; як літературний критик, він співробітничає в «Книгарі», що його редагував М. К. Зеров.

II

Було літо 1922 року. В той час наша родина жила в с. Лозоватка, на Звенигородщині, за вийнятком старшого брата Павла, який після революції майже весь час перебував в Києві і дуже рідко приїздив додому. Ми його не бачили років три чи чотири. Раптом у червні він з'явився на нашому лозоватському обрії. Ми його просто не впізнали. Це була зовсім інша людина. Відчувалося, що в ньому відбулися великі внутрішні зміни. Говорив він чистою літературною українською мовою, з захопленням оповідав про новини літературно-мистецького життя Києва, про своїх нових друзів — українських поетів і літераторів. Він привіз з собою чимало нової української літератури: журнали «Гроно», «Мистецтво», збірки поетів Тичини, Рильського, «Заспів» Василя Чумака — талановитого поета, розстріляного в 1919 році денікінцями, «Антологію римської поезії» М. Зерова, «На золотих богів» Г. Косинки, а головне — першу невеличку збірку власних поезій під заголовком «Земля і вітер». Для всіх родичів і знайомих це була найбільша несподіванка.

Восени того ж 1922 року я вступив до Київського інституту народньої освіти і з того часу до 1928 року жив у Києві разом з братом, отже мав нагоду познайомитися з його найближчими друзями і товаришами по перу. В той час він був ще не одружений, мешкав на Денисівському завулку, ч. 2, недалеко від Покровського манастиря. Його помешкання складалося з двох невеликих кімнат, стіни яких майже цілком були заставлені книжковими шафами та полицями.

Поруч мешкав відомий театрознавець, професор драматичного інсти туту ім. Лисенка Петро Іванович Рулін. Поблизу, в колишньом Покровському манастирі, жив давній братів приятель ще з універ ситетських часів, Освальд Федорович Бурґгардт (Юрій Клен). Ві часто забігав до брата в різних літературних справах. Часто заходи також мій давній гімназіяльний учитель, а тепер професор Київсь кого ІНО М. К. Зеров, як завжди, веселий, дотепний, повний енерґі і гумору. Інколи приїздив з Романівки (село під Києвом) і зупинявс у брата на ніч Максим Рильський. Він тоді в Романівці вчителював Згодом він переїхав жити до Києва, так само, як і Михайло Драй-Хмара, який кілька років після революції працював як професор у Кам'янець-Подільському університеті.

З запровадженням у 1921 р. т. зв. НЕП-у (нової економічної полі тики) економічне життя після голодних і холодних пореволюційних років поступово нормалізувалось, і до Києва, як до культурного цен тру, почали стягатися з різних кінців України кращі літературн сили. Крім п'ятьох неокласиків, у ньому в той час жили тоді так поети: П. Тичина, Дм. Загул, Євген Плужник, Т. Осьмачка, Я. Сав ченко, Мик. Терещенко, Дм. Фальківський, Микола Вороний з сином Марком, білявим юнаком, який інколи заходив до брата і з надхнен ням читав йому свої вірші. З прозаїків тут перебували Ст. Васильченко, Гр. Косинка, Валеріян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, Марія Галич, Іван Ле.

Культурно-мистецьке життя Києва почало відроджуватися. Поруч із старим побутовим театром, яким керував і в якому ще грав корифей української сцени П. Саксаганський, розвивав свою діяльність новий модерний театр «Березіль» під керівництвом вийнятково талановитого і оригінального режисера Леся Курбаса. Українізувалась опера. Крім клясичних европейських опер, в ній з великим успіхом ішли прекрасно поставлені українські оперети та опери: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Тарас Бульба», «Майська ніч», «Ніч під Різдво». Виступали з концертами два високомистецькі ансамблі: хорова капеля «Думка» під керівництвом Нестора Городовенка та Капеля бандуристів.

Вир київського культурно-мистецького життя захоплює Павла Филиповича. З великою насолодою відвідує він оперу, концерти «Думки» (піснями Леонтовича він був просто зачарований) та вистави театру «Березіль». Поставлення Курбасом п'єси німецького драматурга — експресіоніста Ґ. Кайзера «Газ» так вразило його своєю динамікою, оригінальністю та видатною грою акторів, що він відвідав цю виставу кілька разів.

Крім педагогічної праці в ІНО та науково-дослідної в історично-літературному т-ві при ВУАН, він бере також активну участь у літературному житті Києва: пише вірші і виступає з читанням їх на літературних вечорах, що їх улаштовують неоклясики: або як окрема група, або вкупі з літературним об'єднанням «Ланка», до якого вхо-

дили Гр. Косинка, Т. Осьмачка, Валеріян Підмогильний, Євген Плужник, Б. Антоненко-Давидович та Марія Галич.

Літературні вечори неоклясиків відбувалися в залі ВУАН, на вул. Короленка, 54 абож, частіше, в приміщенні Української всенародньої бібліотеки, на розі вулиць Короленка та бульвару ім. Т. Шевченка. Вони завжди притягали багато молоді, студентства і проходили з великим успіхом. М. Рильський читав свої милозвучні поезії, М. Зеров — чудові переклади з латинських та французьких поетів, а О. Бургардт — з німецьких та англійських, П. Филипович та М. Драй-Хмара з піднесенням деклямували свої нові поетичні твори. Закінчувалися ці вечори здебільшого дуже бурхливо. Коли приходило до дискусії, слово забирали представники т. зв. «пролетарської» критики, в особах Десняка, Лісового, Бор. Коваленка, і починали «громити» зачитані твори, кидаючи обвинувачення в «несучасності», «відриві від життя», «буржуазних впливах». Але цим вульґаризаторам мистецтва завжди давали належну відсіч М. Зеров, П. Филипович і старший уже віком приятель неоклясиків Михайло Михайлович Могилянський, людина з тонким мистецьким смаком, естет, прекрасний знавець літератури. Але він добре знав не тільки літературу, а й «клясиків марксизму», Дарвіна. Він, як правило, заскакував і роззброював цих «пролетарських» критиків дуже вдало дібраними цитатами з Карла Маркса, Енґельса, Луначарського. Закінчував він свої виступи так: «Звичайно, якби це сказав я, то ви б закинули мені буржуазну ідеологію, алеж це сказав не я, а ...Карл Маркс (чи Енґельс, Луначарський), твір такий і такий, сторінка така і така». В гумористичному «Маніфесті неоклясиків» ця риса Могилянського схоплена дуже влучно:

«Масонський вигляд, жест лицарський
І під пахвою пук з цитат, —
Мій Санчо-Панса — Луначарський,
А Маркс — мій приятель і брат».

Одного разу на такому вечорі був присутній прибулий з Харкова голова спілки селянських письменників «Плуг» Сергій Пилипенко («Папаша»). Він теж забрав слово в дискусії і почав робити неоклясикам трафаретні закиди в «несучасності», «ідеалізації минулого», «втечі від життя» і т. ін. Для прикладу він навів вірш М. Рильського, який починався так:

«На світі є співучий Лянґедок,
Цвіте Шампанню Франція весела,
Де в сонці тоне кожний городок
І в виноградах утопають села».

На його критику, що неоклясики оспівують минуле, те, що вже

віджило, дуже гарно відповів Рильський, сказавши, що за Шіллером «у пісні живе те, що вмерло в житті. *)

Після Рильського попрохав слова В. П. Петров (Домонтович), який з властивою йому іронією почав спростовувати Пилипенкові обвинувачення неоклясиків у «несучасності» і на доказ протилежного навів одну строфу з «Землі та вітру»:

«Коли затихнуть двері,
Коли заснуть стільці,
І ляжеш без вечері,
І втома на лиці...»

— Ви кажете, що неоклясики несучасні. А хіба в цьому вірші Филиповича ви не відчуваєте сучасности?! — запитав він, під загальний сміх залі, збентеженого Пилипенка.

На квартирі у П. Филиповича збирались інколи його найближчі друзі для обговорення різних літературних справ та зачитання нових творів. Так у тісному колі Домонтович зачитав свій свіжо написаний роман «Дівчина з ведмедиком». Присутніми були, крім господаря дому та автора, ще М. К. Зеров та Максим Рильський.

Часом він улаштовував у себе скромні прийняття, на які збиралося ширше коло друзів та літературних колеґ — еліта тогочасного літературного Києва. Постійними гістьми на таких вечірках були побратими-неоклясики (М. Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургґардт) і дуже близький до цієї групи В. П. Петров; крім них — наш сусід по квартирі П. І. Рулін, академік С. О. Єфремов, публіцист і критик А. Ніковський, фундатори і члени правління видавництва «Слово» С. Г. Титаренко (один з найближчих друзів П. Филиповича) та Гр. К. Голоскевич (автор відомого правописного словника), проф. ІНО, літературознавець і критик Б. В. Якубський, шевченкознавець М. М. Новицький, про якого друзі, жартуючи, говорили, що він знає Шевченкових приятелів краще, ніж своїх власних. Інколи приходили О. Ю. Гермайзе, В. В. Міяковський та чудовий виконавець українських народніх дум, автор монографії «Українські історичні пісні та думи», Дмитро Ревуцький.

На цих зустрічах, під час невимушеної розмови за склянкою чаю та чаркою вина, обговорювалися питання поточного літературного життя, намічалися видавничі пляни, обмірковувались наступні літературні виступи. Душею цих вечірок, як правило, бував М. К. Зеров — жвавий, дотепний і красномовний. Він мав феноменальну пам'ять і завжди розсипався фоерверком цікавих споминів, анекдот, епіграм.

Свої вакації після напруженої річної праці в ІНО та в Академії

*) В оригіналі це звучить так:

«Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muß im Leben untergehen».

(«Боги Греції»)

Наук Павло Филипович проводив або в «Преображенні» — чудовій місцевості під Києвом, поблизу Голосіївського лісу, де був будинок відпочинку для науковців, або в Криму, в Ґурзуфі чи Карасані (поблизу Ґурзуфа), на березі Чорного моря, в будинку відпочинку для робітників освіти СРСР. Пам'яткою цих літніх відвідин Криму залишився його вірш «Ґурзуф». Оскільки він мало відомий (до жадної збірки поезій він не ввійшов), то буде до речі його тут навести.

Ґурзуф

Півдня п'яного задуха,
А від моря — легкий бриз,
В тихій пристані Ґурзуфа
Ти струнка, мов кипарис.

Угорі під небом синім
Сизу смугу провела
Вкрита лісом несходимим
І горбами скель Яйла.

Нижче, мов чудної птиці
Прямо в небо вільний лет —
Над дахами з черепиці
Білий-білий мінарет.

Там ліворуч — Одаляри,
Пара горда і сумна,
Наче вічности примари
Із морського встали дна.

Генуезької фортеці
Сплять руїни кам'яні,
Хвиля плеще і сміється,
І гойдає нас в човні.

— Глянь, за нами випливають
Татарчата молоді,
То регочуть, то пірнають,
То хлюпочуться в воді.

Кинь тепер в морські глибини
На розвагу мідяків, —
Враз пірнуть, і в мить єдину
Буде здобич між зубів.

Чи не краще я умію —
У незнаній глибині

Душ чужих нудьгу і мрію
Ловлять думи мовчазні!

Ти поглянула, і чари
Віють усміхом ясним.
Засміялись Одаляри
Під промінням золотим.

І ніхто мене не слуха,
Тільки радісно мені
В тихій пристані Ґурзуфа
В золоті серпневі дні.

Мов журбу і сни немилі,
Що в житті моїм були,
Десь навік одгородили
Гребні сивої Яйли.

Він захоплювався деякими видами спорту. В давні, «колеґіятські» часи це був крокет, якому пізніше прийшли на зміну теніс і волейбол. Любив також плавання.

В 1930 році він одружився з Марією Андріївною Михайлюк, яка в той час працювала в Київському державному банку. Це була людина артистичної вдачі. Вона добре розумілася на скульптурі і малярстві, сама досить добре ліпила. Але їх щасливе подружнє життя тривало недовго — лише до осени 1935 року. Обох їх спіткала доля радянських в'язнів.

III

Почалися жахливі тридцяті роки. Після порівняно «ліберальних» умов життя в 20-их роках, за часів НЕП-у, коли, не зважаючи на постійні причіпки і лайку з боку офіційної критики, все ж для письменника існувала деяка можливість вільної творчости, картина почала різко змінятися. Більшовицька влада змінила курс своєї політики і знов удалася до брутальних метод насильства і терору. На селі, у зв'язку з колективізацією і спротивом їй селянства роздувається клясова боротьба. Під приводом боротьби з куркулем винищується найбільш життєздатна, активна і національно свідома частина селянства, яка, завдяки впертій праці, мала певний достаток і створила собі більш-менш людські умови життя. Кульмінацією цього розгрому села був штучний голод 1932-1933 р., від якого загинули мільйони наших селян. На ідеологічному фронті посилюється боротьба з т. зв. «буржуазним націоналізмом». Українська інтеліґенція, як у місті, так і на селі, стає об'єктом цькування, переслідування та арештів. Терор лютує по всій Україні. Більшовицька влада вирішила

збезголовити український народ, винищити його провідну верству. В кожному національно свідомому українцеві вона вбачала «потенціяльного ворога», і досить було незначного приводу, щоб запідозрена в чомусь людина зникла в казематах НКВД.

Цей похід проти української інтеліґенції розпочато було в березні 1930 року процесом «Спілки Визволення України», жертвою якого впав ряд найвидатніших діячів нашої культури на чолі з академіком Сергієм Єфремовим. Далі відбувається розгром літературних організацій. Ліквідується «ВАПЛІТЕ», більшість її членів заарештовується і засилається (Куліш, Слісаренко, Йогансен, Яловий, Досвітній). Засилаються також письменники з літературного об'єднання «Ланка» (Підмогильний, Плужник, Антоненко-Давидович) та футуристи (М. Семенко, Г. Шкурупій, Валеріян Поліщук). В грудні 1934 року, у відповідь на вбивство Кірова, розстріляно Гр. Косинку, Дм. Фальківського, Олексу Влизька, Костя Буревія. Кінчають самогубством М. Хвильовий, Б. Тенета, Аркадій Казка. Як можна було в таких умовах щось творити? Про що могла чесна з собою людина тоді писати? Павло Филипович усі ці події переживав дуже гостро. Особливо на нього вплинули арешт і заслання його друзів, С. Г. Титаренка та Г. К. Голоскевича, і дуже близької йому людини, з якою він протягом багатьох років співпрацював в історично-літературному т-ві ВУАН і до якої ставився з великим пієтетом — Сергія Олександровича Єфремова. Настрій у нього був пригнічений. Його муза в цей час майже замовкає; і він, і М. К. Зеров відчували свою приреченість; вони знали, що рано чи пізно черга дійде і до них, приїде «чорний ворон» і забере їх туди, звідки немає вороття. Так воно і сталося. В 1935 році хвиля сталінського терору докотилася до неокласиків. Наприкінці квітня цього року був заарештований лідер групи, поет, перекладач, історик літератури і критик М. К. Зеров, в серпні і вересні — його колеґи і друзі П. Филипович і М. Драй-Хмара.

Рідня Павла Филиповича не могла збагнути, як можна заарештувати абсолютно невинну людину, далеку від політики, яка ніколи не була членом будь-якої політичної партії і займалася лише науковою та педагогічною діяльністю. Все це здавалося диким безглуздям, брутальною помилкою, яка проте скоро з'ясується і буде виправлена. Але ці сподівання були даремні. На весні 1936 року закритий суд НКВД засудив його, як і Зерова та Драй-Хмару, на десять років ув'язнення в таборах далекої півночі.

Якими пророчими виявилися його рядки з алегоричного вірша на мотив «Слова о полку Ігоревім», сповненого тривожних передчувань:

«Минула ніч тривожно і безславно.
І скрізь степи і всюди вороги.
Коли ж ти вийдеш, ніжна Ярославно,
На темний вал одчаю і жаги?

Невпинний вітер мече гострі стріли,
Високе сонце п'яну спеку лле,
А я не бачу, де ті руки милі,
Що захистить могли б життя моє».

Так, тих «милих рук», які могли б захистити його життя, не знайшлося. В кожній цивілізованій країні світу навіть найтяжчі політичні злочинці користуються правом захисту, можуть мати оборонця. Але є країна, в якій не то що політичний злочинець, а зовсім невинна людина позбавлена цього елементарного людського права.

Незадовго перед засланням усю його бібліотеку і архів було сконфісковано. Приїхало вантажне авто і забрало всі дорогі його серцю книжки, які він збирав десятками років, також усі його манускрипти, недруковані твори і листування.

Заслано було його спершу до Ведмежої гори, на північ від Ленінграду, а пізніше — на Соловецькі острови на Білому морі, де відбували своє заслання також М. Зеров, Ол. Слісаренко, Лесь Курбас (режисер театру «Березіль»), відомий ботанік проф. Яната, М. Куліш, Є. Плужник, Г. Шкурупій, Мих. Новицький, Марко Вороний, Ананій Лебідь і багато інших письменників та діячів нашої культури.

Там він, як свідчить у своїх спогадах С. Підгайний, «виглядав змученим, розбитим і розгубленим, як ніхто з його товаришів. Завжди був похмурий і самітний. Працював на важких фізичних роботах, докладав усіх зусиль, щоб виконати норму; але це йому, звичайно, не вдавалося... Складалося враження, що тюрма і Соловки ні на кого не вплинули так, як на Филиповича» («Українська інтеліґенція на Соловках», стор. 79).

Пригадуються кров'ю серця писані рядки з «Попелу імперій» Ю. Клена, які автор присвятив своїм колишнім київським друзям — неоклясикам, що стали більшовицькими в'язнями. Про Павла Филиповича він пише так:

«І далі ми пішли. Десь промінь злотний
у тундровій баюрі догасав,
і голубень гойдався в млі дрімотній.

І хтось болото заступом копав.
Здавалось теж лице його знайомим,
та зміненим, і я не пізнавав.

Наблизившись, спитав я, у якому
він злочині попавсь, що мусить тут
покутувати гріх. «Я був відомий

поет, а нині тільки нервів жмут», —
він одказав. — «Я славив землю, вітер
і радісний простір. І ось на суд

попав за те, за що скарав Юпітер
того, хто зважився змогтися з ним.
Читав я між зірок — небесних літер.

Мене не вабив слів летючий дим,
а влада співу, що дана Орфею,
щоб мертвий камінь став від чар живим.

Я вславив яру пристрасть Саломеї,
яка жагою спалює поля.
Упала туга, мов важка керея,

і одягла мене, мов короля.
Хотів я стать над чорною ріллею,
як небо, гордий, сильний, як земля,

і скарано мене, як Прометея:
цей ґрунт копає вже чимало літ
лопата в ямба такт і такт хорея».

Тут я пізнав того, хто, мов граніт,
обточував свої рядки різьблені,
і вже хотів я дати відповіт,

та знову вихор налетів шалений,
мене й мого супутника вхопив
і довго мчав, і мчав, як навіжений».

В своїх листах він все просив прислати йому продуктів і конденсованого молока, сушених фруктів, часнику (добрий засіб від цинги) і свічок. Але можливість посилати продуктові пакунки тривала недовго. Наприкінці 1937 року Соловецькі острови були перетворені на військову базу, всі в'язні були вивезені в інше місце (імовірно до Сибіру), і листування з П. Филиповичем урвалося. Восени 1940 року рідня дізналася, що над ним був повторний суд і він «додатково» дістав ще десять років, хоч термін попередніх десяти він відбув лише наполовину. Про його дальшу долю нічого не відомо.

Не менш трагічно склалася доля його дружини. На другий день після арешту чоловіка вона від пережитого потрясення збожеволіла і кілька місяців перебувала на лікуванні в Кирилівській психіатричній лікарні м. Києва. Після цього вона повернулася додому, до своїх батьків. Стан її здоров'я трохи покращав, але все ж вона часом заговорювалася і казала, що піде до НКВД, щоб воно і її відіслало на Соловки до мужа. Одного дня (десь восени 1938 року) вона зникла з дому. Батьки довго розшукували її по місту, але ніде знайти не могли. Потім одної ночі прийшли з трусом аґенти НКВД і повідомили, що Марія Андріївна у них. На зауваження батька, що вона психічно

хвора людина і не може відповідати за те, що говорить, що вон довший час лікувалась у психіятричній лікарні, один з аґентів від казав: «О, ні! Вона не хвора, вона цілком здорова, лише удає з себ хвору!»

Через кілька місяців Марія Андріївна була заслана на п'ять рокі до Караганди, де по ній пропав і слід...

IV

Розквіт поетичної творчости П. Филиповича припадає на 20-т роки. В цей час він випускає дві збірки своїх поезій («Земля і вітер — 1922 р. і «Простір» — 1925 р.) і створює такі поетичні перлини, як «Мономах», «Бондарівна», «Дивись, дивись», «Київ», «Не злато, ли ван і смирну», «Минула ніч тривожно і безславно», «Шануй гнізд старого чорногуза», «Різьбарі» та ін. Починаючи з 1925 р., він дру кує свої поезії в періодичній пресі, переважно в київському журнал «Життя і революція». З початком 30-их років він пише менше і дру кується рідше. Пояснити це можна кількома обставинами. Перш з все він був надто обтяжений науково-педагогічною працею. Читанн лекцій в ІНО і готування до них, керування (разом з М. К. Зеровим семінаром підвищеного типу з української літератури, опрацюванн численних літературознавчих статтей і розвідок, секретарювання і історично-літературному т-ві при ВУАН, засідання в різних комісія при ВУАН, членом яких він був, — все це поглинало майже весь його час і залишало дуже мало місця для поезії. Крім цього, треба взяти під увагу ту жахливу атмосферу підзорливости, переслідувань і цькування, в якій доводилося працювати нашому письменникові наприкінці 20-их і на початку 30-их років. Це був час, коли кожен вияв вільної думки, оспівування поетом природи чи, скажімо, інтимна лірика вважались мало не за контрреволюцію. Життя під вічним страхом, відсутність внутрішньої свободи, Дамоклів меч «буржуазного націоналізму», — все це просто убивало імпульси до поетичної творчости. А неоклясики, які намагалися піднести нашу поезію на вищий, европейський рівень, дбали про досконалість поетичної форми, боролися з неуцтвом, примітивізмом та графоманством у нашій літературі, особливо часто були об'єктом нападів і цькування з боку «пролетарської» критики.

В 1957 році пощастило видати в Німеччині збірку творів П. Филиповича, куди ввійшли, крім поезій з «Землі і вітру» та «Простору» деякі вірші, розкидані по журналах. Але, на жаль, і ця збірка не може претендувати на повноту: в ній все ж бракує деякої кількости віршів, як оригінальних, так і перекладних.

Поетична спадщина Филиповича ще й досі не цілком досліджена і чекає на свого дослідника. Про нього дуже мало писалося: з'явилось було лише кілька невеликих рецензій на окремі збірки поезій

Цінна стаття проф. В. Державина у згаданій вище збірці «Поезії» (Мюнхен, 1957) є, здається, першою більшою розвідкою про поета.

Перший український вірш Филиповича був надрукований на початку 1919 року в київському альманаху «Музагет». Починався він так:

«Червоний ранок догорів,
А дня нема.
І над просторами полів
Од хмар нудьгу прийма
Земля німа».

Настрій цього вірша, в якому «ридає край» і

«З височини лиш вороння
Кидає жах
На чорний шлях»,

дуже сумний. Він якнайкраще відбиває нашу пореволюційну дійсність.

На деяких його ранніх віршах помітні символістичні впливи. Про це говорять як загальний настрій цих віршів, так і таємничі, часом «апокаліптичні» образи, яких він часом уживає, як от, напр., для сонця:

«Огненноокий німий чаклун».

До цієї категорії можна віднести такі вірші: «Він тікав і дивився, і знову», «Тремтіла тінь і вечоріли хмари», «Нехай архангел у труби трубить», «На поталу камінним кригам».

В останнім вірші поет розкриває свою тривожну душу і мовою поетичних символів змальовує безрадісну дійсність. Він нею болів, вона в його душі, як рана. У своїй країні він виглядає пророка, але в ній «ні один ще Лазар не встав» (тобто — край не воскрес), лише холоне поруч чуже серце та понад морем трав пропливають чорні та сині ночі.

Символістичні впливи у Филиповича проте не були довготривалі. Вони скоро минають, і разом з цим змінюється і настрій віршів, вони вже не такі сумні, в них більше сонця і життєрадости; поетичне мереживо стає яснішим і прозорішим, образи набувають класичної ясности і пластичности.

Говорячи про символізм Филиповича, треба сказати, що він сприймав його радше як художню методу, ніж як мистецький світогляд, систему світосприймання. Символізм, яким його проклямували французькі основоположники і теоретики — поети Бодлер, Маллярме, Верлен, з його трансценденталізмом, естетським культом ідеальної «незалежної» краси і піднесенням її до абсолюту, не був йому властивий. Він не міг сказати про себе, як метр російського символізму Валерій Брюсов:

«А я всегда, неизменно,
Молюсь неземной красоте,
Я чужд тревогам вселенной,
Отдавшись холодной мечте.
Отдавшись мечте, неизменно,
Я молюсь живой красоте».

Павло Филипович є співець земної краси, земного буття і людини як частки цього буття. Богдан Бойчук вдало назвав його у своїй рецензії на збірку «Поезії» «поетом духового зв'язку з землею».

Візьмемо для прикладу один його вірш, який звучить, як гімн природі і земному життю:

«Слава весняній траві —
Вийшла найперше на світ;
Віти вербові живі, —
Вітам веселий привіт!

Десь пролетіла бджола, —
Славлю і квіти, і мед.
Радісний день підійма
Синього неба намет.

Радісний вітер з ланів
Віє і тане у млі.
Слухаю соняшний спів:
— Слава весняній землі!» —

Цей вірш з його класичною ясністю, прозорістю думки, легким настроєм дуже контрастує з тими віршами, в яких поет віддавав данину символізмові. Подібні до нього своїм настроєм інші вірші, наприклад: «Знову небо в озерах синіє», «Не злато, ливан і смирну», «А я живу, і дні приходять», «Не смуги золотосизі».

Для символістів характерні були мотиви втоми, песимізму. Прикладом цьому можуть бути вірші наших символістів Дмитра Загула і Якова Савченка. Мотив «утечі від життя» досяг свого апогею в уже згадуваного Валерія Брюсова, який писав:

«А мы, мудрецы и поэты,
Хранители тайны и веры,
Унесем зажженные светы
В катакомбы, пустыни, пещеры!»

Подібні настрої є чужими і далекими для Филиповича, у якого людина падає, а все ж кричить: «Я йду!» Він не тікає з своїми таємницями від людей у катакомби, а, навпаки, приносить людині свої творчі скарби:

«Та всі слова я віддаю усім,
Будую душі, викликаю гнів,
Любов і волю вводжу в кожний дім».

У нього:

«Повітря, рослини, води —
Вславляють усі блакить,
Усі приходять до згоди
Безмежно життя любить».

Він п'є до дна наллятий по вінця келех радісного життя:

«Я мчу по степу, по селах,
Нагнусь, а трава шумить,
Повітря п'ю радісний келех,
І очі п'яніють щомить».

Він є тонкий поет природи. Замилуваний в її красу, він уміє в кількох словах схопити її настрій, як от у цьому ідилічному малюнку ранку:

«Уже давно розвиднялося...
Я йшов, повертався я
Туди, де в світлі купалися
Зелені, буйні поля.

Не чув я людського голосу,
Дивився: пишалась земля,
Горнувся колос до колосу,
Шептав про радість життя.

А небо, немов над милою,
Схилялося без журби,
І тихо з хмаркою білою
Розмову вели дуби».

Поруч природи в поезії Филиповича значне місце займає людина; її одвічні змагання, прагнення і праця є в центрі поетичної уваги. Його не надто ваблять твори мистецтва («куби тіл», »штучні візерунки», «залита фарбами стіна»), коли в них

«...не сяє крізь кольори пишні
Людське обличчя, мудре і ясне».

У вірші «Різьбарі», з якого взяті ці рядки, висловлено кілька глибоких думок, пов'язаних з мотивами: мистецтво і людина, мистецтво і природа. Мертва природа в творчих руках мистця оживає, продуховлюється, як дерев'яний бондар, зроблений з куска колись зеленого дерева і який прикував поетову увагу в залі, повній творів мистецтва. Квінтесенцію цього поетичного твору знаходимо в кінці його, в останній строфі: як той невідомий різьбар, який відтворив у дереві душу старого бондаря, так колись інші різьбарі, інші мистці, що прийдуть по нас, перетворять наші змагання, все те, чим ми

живемо і боліємо тепер, у нові твори мистецтва, які хвилюватимуть майбутні покоління, що шукатимуть нової зорі, стремітимуть до нових ідеалів:

«Отак колись, і наші всі змагання
Перетворивши, кращі різьбарі
Схвилюють тих, що на шляху шукання
Вбачають світ великої зорі!»

Людина для Филиповича — це частка космосу, органічний компонент природи («і всі колись з'єднаються в природі — людина, звір і квітка, і блакить»), а разом з тим активний, будуючий чинник, творець нового життя і нової краси. Він оспівує дужу і вольову людину, чи то в образі сучасної людини, яка після революційних зрушень стала «над чорною ріллею, як небо, горда, сильна, як земля», чи в образі «гострозорого, мужнього покоління», яке «росте на молодій землі».

Втіленням мужньої і вольової людини є для нього також князь старої Руси-України Володимир Мономах. У вірші про нього, що є одним з Филиповичевих шедеврів, у лаконічних, але незвичайної сили рядках незабувано змальовано образ нашого князя — з списом у руці і соколом на плечі, показано його силу, відвагу, його душу степовика («Не Візантія — до степу звик!»).

Є у Филиповича кілька зразків інтимної лірики. І в цьому жанрі він є витончений майстер. Візьмемо для прикладу початкові строфи двох віршів цієї групи:

«Я ждав: промине тоска,
Ти крила душі розправиш,
І ніжна, біла рука
Торкнулася білих клявіш».

«Коли почую твій співучий голос,
І легкий сміх навколо забринить,
Мені здається: серед поля колос
Гойдається і пташка десь дзвенить».

Між іншим, останній вірш композитор Козицький поклав на музику, а також деякі інші вірші Филиповича.

В кількох поетичних творах Павло Филипович використовує фольклорні мотиви, напр., у «Пісні», у вірші «Знов увечорі місяць — гостонько» і, звичайно, в «Бондарівні», писаній на сюжет народної пісні балядного характеру: «У містечку Богуславку Каньовського пана». В цьому вірші прекрасно переданий настрій природи і людей після смерти Бондарівни, динаміку наростання народнього гніву, що от-от вибухне.

Говорячи про особливості поетичного стилю П. Филиповича, слід відмітити лаконізм і простоту вислову, ощадність у поетичних засобах, майстерність ритміки (звідси — ліричність!). Він знає вагу слова

і не дбає про його зайві прикраси. Образи його свіжі й оригінальні, часом динамічні.

Приклади цьому:

а) «Не сонце — п'яна шинкарка
На обрій вино лила»

б) «Прийшла і золотий пісок
Розсипала на синій килим»

в) «На стелю неба чорного бика
Загнали змії сині та огняні»

г) «Думка росте, немов
Башту дме Вавилон».

Вірш у Филиповича незвичайно легкий і музичний. Музичності віршу він приділяв багато уваги і під цим поглядом був вірним послідовником французьких символістів, які музичному елементові в поезії, як відомо, надавали дуже великого значення.

Як на приклади віршів Филиповича, що особливо вирізняються своєю музичністю, можна вказати на такі: «Десь хмарки од сонця», «Знову поле в озерах синіє», «Бондарівна», «Ти поглянь — у темній чаші» і «Снігова королева», написана на сюжет казки Андерсена. В першому з цих віршів поет удається до алітерації:

«Десь хмарки од сонця
Поховались всі, —
Не вони се сумно
Шепчуть у вівсі?»

Як поет, Павло Филипович був дуже вибагливий, ставив до себе високі вимоги, завжди дбав про досконалість поетичної форми, ретельно працював над кожним рядком і не випускав у світ нічого недороблено, що ще не набуло завершеної мистецької форми. З цього погляду він справді був «робітником в майстерні власних слів», як він сам про себе писав в одному з віршів.

На окрему увагу заслуговують його майстерні переклади з Бодлера та російських поетів (Пушкіна, Боратинського, Брюсова).

Ще менше, ніж поетичну, досліджено літературно-критичну спадщину Филиповича. Тим часом у цій ділянці він дав багато цінних праць і збагатив наше літературознавство та критику цікавими розвідками і статтями. До цього часу пощастило розшукати коло п'ятдесяти його друкованих праць, а це ще далеко не все. Дуже багато уваги він приділяв вивченню творчости нашого Кобзаря. Він безперечно був, разом з Павлом Зайцевим та Мих. Новицьким, одним з найвидатніших пореволюційних шевченкознавців. Його перу належать такі праці про Шевченка:

1) «Поет огненного слова»;
2) «До студіювання Шевченка та його доби»;
3) «Шевченко і романтизм»;
4) «Шевченко і декабристи»;
5) «Шевченко і Гребінка»;
6) «Революційна леґенда про Шевченка чи дійсність»;
7) «Забуті рецензії 40-их років на Шевченкові твори»;
8) «Шевченко і Щоголів»;
9) «Шевченко і Плещеєв»;
10) «А. Майков про Шевченка»;
11) «Шевченко і Платон Симиренко».

Крім цього, за його редакцією вийшло кілька видань Шевченкових творів. В 1921 році він, разом з Євгеном Григоруком редаґує збірник «Тарас Шевченко». В 1924 році за його редакцією виходить у світ «Шевченківський збірник», т. І, з статтями акад. С. Єфремова, акад. О. Новицького, Ол. Дорошкевича, М. Новицького, Б. Якубського, Дм. Загула та ін. В цьому ж збірнику була надрукована його розвідка «Шевченко і декабристи».

В 1925 і 1926 рр. виходять за редакцією С. Єфремова, П. Филиповича та М. Новицького два розкішно видані збірники, великого формату, під назвою «Шевченко і його доба».

Того ж 1926 року, в київському журналі «Життя й революція» (ч. 4) Павло Филипович друкує три уривки з свого поетичного твору «Тарас Шевченко» («Київ», «Новопетровське», »Повернення»).

Крім Шевченка, у сфері його зацікавлень була творчість майже всіх клясиків української літератури: Котляревському, Гоголеві, Франкові, Лесі Українці, Кобилянській, Коцюбинському, Олесеві присвячує він ряд своїх статтей і розвідок.

Треба згадати ще його праці з світового письменства, напр.: «Пісенна спадщина Беранже», стаття про поему «Каїн» Байрона, «Відгуки Бюрґерової Ленори в українській літературі».

1929 року в Киеві, у видавництві «Культура» вийшов збірник його літературно-критичних статтей під назвою «З новітнього українського письменства», присвячений творчості І. Франка, Лесі Українки та Кобилянської.

Які характерні риси П. Филиповича, як літературознавця? Це в першу чергу науковий об'єктивізм, детальне розроблення теми, глибока і всебічна аналіза, проведення цікавих аналогій. У своїх розвідках він часто застосовував т. зв. порівняльну методу. В передмові до згаданої вище книжки «З новітнього українського письменства» він писав:

«В зібраних тут статтях я вживав переважно порівняльної методи і гадаю, що ця метода, позначена у нас уже певною традицією (праці Драгоманова, Франка, Сумцова, О. Колесси та ін.), може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства, зосібна

подаючи матеріял до соціологічних узагальнень.

«Порівняльні студії поширюють також наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких національних меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів».

Коли Павло Филипович брався за якунебудь тему, то можна було бути певним, що ця тема буде висвітлена якнайґрунтовніше. Інколи в Києві йому не вистачало потрібних джерел; в такому разі він їздив до Ленінграду, де, просиджуючи днями і вечорами в різних архівах та Публічній бібліотеці, збирав потрібні йому матеріяли та відомості. Щоб мати уявлення про нього, як літературознавця, досить простудіювати розвідку «Історія одного сюжету» — вступ до твору Кобилянської «У неділю рано зілля копала». Важко собі уявити ґрунтовнішу розробку теми. В розвідці докладно розглянено всі твори української літератури (в різних жанрах), в основу яких покладено сюжет народної пісні «Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці», від п'єси Кирила Тополі «Чари» (1837) починаючи і невдалою переробкою п'єси М. Старицького («Ой, не ходи, Грицю») сучасним письменником Ів. Сенченком кінчаючи. Але П. Филипович не обмежується лише українською літературою. Він детально розглядає всі твори, пов'язані з цією піснею, в російській та польській літературі. У зв'язку з тим, що деякі з дійових осіб оповідання є цигани, він, крім того, докладно зупиняється, здавалось би, на побічній «циганській» темі у світовій літературі, на «сповненому привабливої краси і дикої ґрації» образі циганки — від Есмеральди з «Собору Паризької Богоматері» В. Гюґо починаючи і Блоківською «Кармен» кінчаючи.

В цій розвідці він застосовує порівняльну методу. Говорячи про Гриця, який кохає двох різної вдачі дівчат, він проводить аналогію з Гамсуновим Ґляном, героєм повісти «Пан», що любить одночасно і гордовито-примхливу Едварду, і простої вдачі дружину коваля Єву. Далі він у цій же площині розглядає драматичний твір Ібсена «Північні велетні», в якому героєві протиставляються дві різні жіночі постаті. Підсумовуючи, він пише: «Кобилянська дала нову варіяцію тих образів». Подаючи таке зауваження, а також проводячи згадані вище аналогії з творами европейських письменників, П. Филипович тим самим трактує українську літературу, як рівнорядну з літературами европейськими.

Дуже цікава і цінна є його стаття «Шевченко і романтизм», в якій він підходить до питання Шевченкового романтизму цілком по-новому і висловлює кілька оригінальних думок.

Цінним придбанням для українського літературознавства є також Филиповичева розвідка «Українська стихія в творчості Гоголя». Даючи в ній належну відсіч «общеросам» і тим прихильникам «единої літератури», які намагались «анексувати» Гоголя цілковито, він докладно зупиняється на українському елементі в його творчості, на органічному зв'язку Гоголевих творів з українського життя не тільки з народною піснею та казкою, але й з новою українською літерату-

рою, від Котляревського починаючи, і вказує на ту сильну, непереможну українську стихію в його творах, якою власне і пояснюється значний його вплив на дальший розвиток української літератури.

Багато творчих задумів Филиповича лишилося нездійсненими. У своїй праці «Українська стихія в творчості Гоголя» він пише: «Не характеризуватиму тут „Тараса Бульбу", йому згодом буде присвячена окрема стаття». Ця стаття залишилася ненаписаною. Це саме стосується і другого його задуму — ширшої розвідки, об'єктом якої мав бути сюжет народної пісні «Ой, не ходи Грицю». В примітці до вступної статті до згаданого вже твору Кобилянської ми читаємо: «Детальному розглядові всіх обробок цілого сюжету, а також його складових частин (мотивів) гадаю присвятити окрему працю».

Як довідуємося з статті «Шевченко і романтизм», він мав також намір написати синтетичну працю про Шевченка. В кінці згаданої статті він пише: «Короткий розмір журнальної статті не дає мені спромоги зачепити низку інших питань, зв'язаних з проблематикою Шевченкової романтики (напр., антитеза «природи» і «культури»). Не можу також деталізувати свої спостереження, які — лиш матеріял для майбутньої синтези всієї Шевченкової творчости» (стор. 18).

Як шкода, що всі ці задуми, а особливо останній, лишилися нездійсненими!

Безперечно, що і праця про Гоголя, і інші літературознавчі статті з їх науковою об'єктивністю, всебічною аналізою, незалежністю думки, посиланням у деяких місцях на Єфремова та Грушевського, а не на Маркса або Леніна, не могли бути до вподоби офіційній критиці.

Коли ще взяти під увагу, що П. Филипович, як професор університету, міг виступати з професорської катедри перед широкою студентською масою, передавати свої ідеї українській молоді і в такий спосіб впливати на формування її світогляду, то таємні причини його арешту і заслання поза межі України стають зрозумілими.

*

Говорячи про П. Филиповича, як про людину, слід сказати, що він був дуже простої і скромної вдачі. Ворог усякої пози, він ніколи не виявляв бажання показати своє «я», висунути себе наперед. Його скромність проглядає і в тій оцінці, яку він в одному з віршів («Сонна ніч впливає у кімнати») дає собі, своїй поетичній творчості. Про неї він пише, як про

«доробок зовсім небагатий,
може, і недбалої руки».

Як далеко це стоїть від самовпевненого еґоцентризму деяких символістів і футуристів (Бальмонта, Брюсова, І. Сєвєряніна, М. Семенка)!

Заарештовано його було в розквіті творчих сил (він мав тоді 44 роки). Він своєю творчістю, безперечно, ще більше збагатив би і нашу поезію, і літературознавство, і критику, якби його творче життя

не урвали арешт та заслання. Українська культура зазнала великої втрати.

Він був великий ерудит у царині літератури і мистецтва, прекрасний знавець не тільки української та російської, а також і західньоєвропейської літератури.

Людина чесна, пряма, він ніколи не кривив душею ні в житті, ні в творчості, не йшов на компроміси, не писав, щоб комусь догодити, а творив так, як йому підказувало його «я» та власне сумління.

Він не шукав дешевих лаврів з ласки червоної Москви. Разом з товаришами своєї недолі — українськими письменниками та іншими діячами нашої культури, які випили до дна гірку чашу радянського в'язня, він міг би сказати про себе словами нашого великого поета:

«Ми чесно йшли, в нас не було
Зерна неправди за собою!»

БІБЛІОГРАФІЯ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ П. ФИЛИПОВИЧА, ЩО ЇЇ ДО ЦЬОГО ЧАСУ ВДАЛОСЯ ЗІБРАТИ

І. СТАТТІ, РОЗВІДКИ, РЕЦЕНЗІЇ

1) Рецензія на збірку «Французские лирики XVIII века» (под редакцией В. Брюсова) — «Вестник Европы», Петроград, 1915, кн. 5.

2) «Жизнь и творчество Е. А. Боратынского». Київ, 1917, 220 стор. (ця праця була нагороджена золотою медалею).

3) «Лірика М. Рильського». «Книгар», Київ, 1919, ч. 22.

4) «Молода українська поезія». «ЛНВ», 1919, кн. IV-VI.

5) «Поет огненного слова». — «Тарас Шевченко», збірник за редакцією С. Григорука і П. Филиповича, Київ, 1921.

6) «А. Майков про Шевченка». Записки історично-філологічного відділу ВУАН, Київ, 1923, кн. II-III.

7) Рецензія на книгу В. Гіппіуса «Гоголь». «Україна». Київ, 1924, кн. 4.

8) «До історії раннього українського романтизму». Там же, кн. 3, стор. 71-76.

9) «Шевченко і романтизм». Записки історично-філологічного відділу ВУАН, Київ, 1924, кн. 4, стор. 1-18.

10) «І. П. Котляревський і „Вольное общество любителей российской словесности"». Там же.

11) «До тексту „Москаля-чарівника"». Там же.

12) «Шевченко і декабристи». Шевченківський збірник, т. І, за редакцією П. П. Филиповича, Київ, 1924.

13) «Генеза Франкової леґенди „Смерть Каїна"» (вступна стаття до видання: І. Франко, «Смерть Каїна», Київ, 1924, в-во «Слово»).

14) «Шевченко і Гребінка». — «Україна», кн. 1-2, стор. 24-36. Київ, 1925.

15) «До студіювання Шевченка та його доби». — «Шевченко та його доба», зб. І, за редакцією акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича, стор. 7-37. Київ, 1925.

16) «О. Олесь». Вступна стаття до вибраних творів Олеся у виданні «Книгоспілки». Київ, 1925.

17) Вступна стаття до видання: Байрон, «Каїн», Київ, 1925, в-во «Слово».

18) «Український елемент у творах Лєскова». — М. Лєсков. Вибрані твори в перекладах С. Васильченка та М. Зерова. «Книгоспілка», 1925.

19) «Революційна леґенда про Шевченка чи дійсність». — «Шевченко та його доба», зб. 2, Київ, 1926.

20) «Рилєєв і Державін». — «Декабристи на Україні», кн. 1, стор. 124-135, ВУАН, 1926.

21) «Шляхи Франкової поезії». — «Іван Франко», збірник за загальною редакцією І. Лакізи, П. Филиповича, П. Кияниці. «Книгоспілка», 1927.

22) «Пушкін в українській літературі». — А. Пушкін, «Вибрані твори», Київ, 1927.

23) «Одно слово». — Л. Українка, «Твори», т. 3, «Книгоспілка», 1927.

24) «Генеза драматичної поеми Лесі Українки „У пущі"». Там же, т. 9.

25) «Українська стихія в творчості Гоголя» (передмова до вибраних творів Гоголя в українських перекладах, «Книгоспілка», 1927).

26) «Переклад Котляревського із Сафо». Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 13-14, Київ, 1927.

27) «Українське літературознавство за 10 років революції». «Література», збірник 1, за редакцією С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича, стор. 5-28, Київ, 1928.

28) «В. М. Отроковський» (з нагоди 10-их роковин смерти). Там же, стор. 222-227.

29) Рецензія на книгу проф. В. Сиповського: «Україна в російському письменстві». Там же, стор. 254-258.

30) «Перша друкована поезія Я. Щоголева». Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 19, Київ, 1928.

31) «Невідомий вірш Амврозія Метлинського». Там же.

32) «Шевченко і Щоголів». — «Глобус», 1928, ч. 12.

33) Рецензія на книгу: «Микола Гоголь, Тарас Бульба, вступна стаття Ф. Якубовського». — «Життя й революція», ч. 4, квітень 1928.

34) «Шевченко і Плещеєв». Там же, кн. 7.

35) Рецензія на книгу «І. Котляревський, Енеїда», редакція і стаття І. Айзенштока». Там же.

36) «Нові праці про Котляревського» (з нагоди 90-их роковин смерти Котляревського). Там же, ч. 12.

37) Рецензія на книгу: «Б. Навроцький. „Гайдамаки" Т. Шевченка (джерела, стиль, композиція)». Там же, ч. 3, 1929.

38) «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського. Там же, ч. 5.

39) «Етнографічне непорозуміння з віршем Я. Щоголева». — «Етнографічний вісник», ч. 8, Київ, 1929.

40) «З новітнього українського письменства». Історично-літературні статті. В-во «Культура», Київ, 1929, 170 стор.

41) «Соціяльне обличчя українського читача 30-40-их років XIX віку». «Життя й революція», 1930, чч. 1, 4, 6.

42) «Відгуки Бюрґерової „Ленори" в українській літературі». — «Збірник заходознавства» за ред. Ф. Савченка, ч. 2, стор. 179-207. ВУАН, Київ, 1930.

43) «Розвиток психологічної новелі Коцюбинського» (вступна стаття до творів Коцюбинського у виданні «Книгоспілки», Київ, 1930).

44) «Забуті рецензії 40-их років на Шевченкові твори». — «Україна», кн. 35, Київ, 1930.

45) «Пісенна спадщина Беранже». — «Життя й революція», 1932, ч. 8-9, стор. 155-167.

46) «Нова праця про М. Вовчка». Там же, 1933, ч. 1.

47) «Шевченко і Платон Симиренко». Там же, ч. 3.

48) «Історія одного сюжету». Буенос-Айрес, в-во «Перемога».

II. ПОЕЗІЇ

1) «Жалобная песня». «Заветы», 1913, кн. 8.

2) «Я опьянен цветущей вишней». «Вестник Европы», 1914, кн. 7, стор. 192.

3) «Дома». Там же, кн. 11, стор. 144.

4) «Вечерняя рондель». Там же, 1915, кн. 3, стор. 42.

5) «Пасмурный день». Там же, кн. 8, стор. 92.

6) «Песня шута». «Куранты», Київ, 1918.

7) «Зимний путь». «Заветы», ч. 12, грудень 1913.

8) «Дочери Лота». «Чтец-декламатор», т. II, издание 7, издательство И. И. Самоненка, Київ, 1916.

Прим. Всі ці вірші друкувалися під псевдонімом «Павел Зорев».

9) «Червоний ранок догорів». Альманах «Музагет», ч. 1-3, Київ, 1919.

10) «А коли вставали люди». Там же.

11) «Десь хмарки од сонця». Там же.

12) «Земля і вітер» (перша збірка поезій), в-во «Слово», Київ, 1922, 48 сторінок.

13) «Простір» (друга збірка поезій), в-во «Слово», Київ, 1925.

14) «Розіта». «Життя й революція», ч. 2, 1926, Київ.

15) «Тарас Шевченко» (уривки: «Київ», «Новопетровське», «Повернення»). «Життя й революція», ч. 10, 1926.

16) «Місто». Там же.

17) «Не скажуть ні фарби, ні книги». «Глобус», ч. 8, 1927.

18) «Не чути, як спадає сніг». «Глобус», ч. 7.

19) «Срібні верби, зелена левада». «Глобус», ч. 7.

20) «Ямби». «Життя й революція», ч. 1, 1927.

21) «Коли розквітнуть квіти електричні». Там же, ч. 4, 1928.

22) «Ґурзуф». Там же, ч. 7, 1928.

23) «Напівосінній дощ над вечір». Там же, ч. 10, 1928.

24) «Сонна ніч впливає у кімнати». Там же, ч. 4, 1929.

25) «Як листя торішнє». Там же, ч. 7-8.

26) «Ґете». Там же, ч. 6-7, 1932.

27) «Епітафія неоклясикові». — Ю. Клен. «Спогади про неоклясиків», Мюнхен, 1947.

28) «Поезії». Інститут літературознавства при Українському Вільному Університеті, Мюнхен, 1957, 152 сторінки.

III. ПЕРЕКЛАДИ

1) *Ш. Бодлер,* «Людина і море» (у збірці поезій «Простір»).
2) „ «Авель і Каїн». «Шляхи мистецтва», 1921, ч. 2.
3) *П'єр-Жан Беранже,* «Смерть диявола». «Життя й революція», кн VIII-IX, 1932.
4) *П'єр-Жан Беранже.* «Віщування Нострадама на 2000-ий рік»; там же
5) *Є. Боратинський,* «Чому невільникам думки про волю милі» (у збір ці поезій «Простір»).
6) *А. Пушкін,* «Село». (А. Пушкін. Вибрані твори. Київ, 1927).
7) „ «Анчар». Там же.
8) „ «Знов я відвідав». Там же.
9) *В. Брюсов,* Уривок з поеми «Замкнені».
10) „ «Кинджал».
11) „ «До щасливих».
12) „ «Після бенкету».
13) „ «До служителя муз».
14) „ «Самотність».
15) „ «До города».
16) „ «Година споминів».
17) „ «Вік за віком».
18) „ «Sed non satiatus».
19) „ «До землі».
20) „ «Юнакам».
21) „ «Жовтень 1917 року».

Всі ці переклади з Брюсова містяться в збірнику: Валерій Брюсов, 1873-1924, Державне видавництво України, 1925.

IV. ПЕРЕКЛАДИ ПОЕЗІЙ П. ФИЛИПОВИЧА ІНШИМИ МОВАМИ

а) німецькою мовою:

1) «Тіні людей і камінь».
2) «Нехай архангел у труби трубить».
3) «Ніч».
4) «Гроза».

Ганс Кох, «Die ukrainische Lyrik 1840-1940», стор. 63-64. 1955, Wiesbaden.

Переклади німецькою мовою Юрія Клена, ще не друковані:

1) «Не злато, ливан і смирну».
2) «Жовтих плям тривожне коло».
3) «Кому не мріялось, що є незнана Муза».
4) «Закликав червень чарівну теплінь».
5) «Саломея».

б) російською мовою

1) «Білявий день втомився і притих».
2) «Мов сірі дні, умруть бажання кволі».

(«Грани», ч. 42, 1959; обидва переклади належать І. Качуровському).

3) «Білявий день втомився і притих». Антология украинской поэзии в русских переводах, ГИЗ, 1924.

в) англійською мовою

1) «Мономах» (переклад Вери Річ у «Collected Poems 1960», volume one, The Venture Press, Hull).

г) португальською мовою

1) «Минула ніч тривожно і безславно» (переклад Віри Селянської в «Antologia da Literatura Ucrainiana», Rio de Janeiro, 1959).

V. СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ П. ФИЛИПОВИЧА

1) *В. М. Огроковський.* Рецензія на книгу П. Филиповича «Жизнь и творчество Е. А. Боратынского». «Вестник Европы», кн. IX-XII, 1917, стор. 409-412.

2) *Є. Маланюк.* Рецензія на збірку поезій «Земля і вітер», 1922.

3) *М. Зеров.* Українська література в 1923 році. «Нова громада», ч. 17-18, 1924.

4) *В. Поліщук.* Шляхи й перспективи в сучасній українській літературі. «Шляхи мистецтва», ч. 2 (4), 1922.

5) *В. Якубський.* Сім років (1917-1924). «Жовтневий збірник», ДВУ.

6) *В. Якубський.* Українська поезія в 1923 році. «Радянська освіта», ч. 1-2, 1924.

7) *В. Коряк.* Мотиви соціяльної боротьби в сучасній українській літературі. Зб. «Організація жовтневої літератури», ДВУ, 1925.

8) *А. Л-ий.* П'ятеро з Парнасу. «Більшовик», ч. 61, 1925.

9) *М. Доленго.* Нотатки про сучасну поезію. «Культура і побут» (додаток до газ. «Вісті»), ч. 34, 1926.

10) *М. Доленго.* Післяжовтнева українська література. «Червоний шлях», ч. 11, 1927.

11) *Ф. Якубовський.* Київські українські поети. «Глобус», ч. 8, 1927.

12) *Ю. Клен.* «Спогади про неоклясиків». Мюнхен, 1947.

13) *С. Підгайний.* «Українська інтеліґенція на Соловках» (спогади 1933-1941), стор. 79, «Прометей», 1947.

14) *Яр Славутич.* «Українська модерна поезія», 1950, стор. 23-24.

15) *Яр Славутич.* «Розстріляна муза», стор. 16-21, в-во «Прометей», 1955.

16) *О. Ф. П. Филипович.* Біографічний нарис («Поезії» П. Филиповича, стор. 7-13, 1957, Мюнхен).

17) *В. Державин.* «Великий поет-мислитель». Там же, стор. 15-27.

18) Рецензія *С. Гординського* на книгу: «П. Филипович. Поезії». «Київ», ч. 1, 1958, стор. 43-45.

19) *В. Сварог.* «Блискучий поет» (рецензія). «Нові дні», березень 1958, стор. 25.

20) Рецензії *І. К.* в «Українській літературній газеті», ч. 3, 1958, стор. 7.

21) Рецензія *Богдана Бойчука* в «Horizons», vol. III. 1958.

22) Рецензія *Богдана Бойчука:* «Поет духового зв'язку з землею». «Українська літерат. газета», 1958, ч. 7.

23) Рецензія *Яра Славутича* в «Books Abroad», Summer Issue, 1958.

24) *Ю. Лавріненко.* «Розстріляне відродження», 1959, Мюнхен, стор. 202-204.

25) *Наталя Гордієвська.* «Чого я навчилася від Павла Филиповича», «Укр. літ. газета», 1959, ч. 11, стор. 5-6.

26) *Гр. Косюк.* «Павло Петрович Филипович». Там же, 1960, ч. 2, стор. 5.

З ПОЛІТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: ПРОТИ РОСІЇ ЧИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ?

Ця стаття була написана вже скоро дванадцять років тому. Привід до її написання був такий: у 1949 році точилася дискусія між берлінським журналом «Дер Монат» і щоденником «Таґесшпіґель» на тему, кого треба вважати за противника західнього демократичного світу — комуністичну систему чи радше Росію як націю й державу. «Монат» захищав першу позицію, а «Таґесшпіґель» другу. Бажаючи докинути до дискусії український голос, я написав до редакції «Монат» обширного листа, чи радше статтю в формі листа. «Дер Монат» несподівано видрукував мій допис (див. ч. 19, квітень 1950). Уривки з нього подала тогочасна українська преса в Німеччині, але стаття залишилася невідома ширшій українській громадськості.

Що спонукало мене пред'явити сьогодні цю статтю читачам «Сучасности»? Проблема українсько-російських взаємин була в останніх часах предметом прилюдної дискусії, яка знайшла свій відгомін і на сторінках «Сучасности». Сподіваюся, що у зв'язку з цим моя давня стаття може являти собою певний інтерес.

Основні тези моєї статті вважаю й тепер за правильні й не бачу причин, щоб від них відступати. Зокрема стосується це таких справ, як зв'язок більшовицької системи з російською національною традицією, різний характер комуністичного режиму у властивій Росії та неросійських частинах СРСР і врешті неможливість демократизації самої Росії без рівночасної емансипації поневолених нею націй. Однак деякі речі бачу вже з дещо іншої перспективи, і я формував би їх сьогодні у трохи інший спосіб. Крім цього, стаття, призначена для німецької публіки, взагалі не порушувала важливого для нас практичного питання, якою повинна бути українська постава й політична стратегія у відношенні до російської проблеми. Отже в мене виникли деякі нові думки, що їх можна розглядати або як доповнення, або як частинні корективи до моєї статті з «Монат».

Не вважаючи за доцільне змішувати думки, що належать до різних хронологічних етапів, порадив я собі ось як: свою статтю подаю без ніяких змін, у точному українському перекладі; зате

додаткові міркування зведені в окремому «Постскриптумі». Користь від такої методи в тому, що вона дозволяє простежити еволюцію авторових поглядів. Мені здається. що в подібному напрямі розвивалися думки багатьох українських громадян.

І. Л. Р.

Основна помилка, що її роблять обидві сторони (в дискусії між «Дер Монат» і «Таґесшпіґель») полягає, на мій погляд, у тому, що вони однозгідно та безпідставно розглядають і оцінюють всіх мешканців Радянського Союзу як «росіян». На Заході аж надто часто не добачають того факту, що СРСР не національна держава, але імперіяльний конґльомерат народів; це, до речі, важлива різниця, що її часто не приймають до уваги, між радянським і колишнім національ-соціялістичним тоталітаризмами. Між поодинокими «радянськими народами» існують глибокі природні різниці, не тільки в мові та етнічному типі, але також в їхніх культурних і політичних традиціях. Чейже карелець по суті не ближчий до вірменина, ніж норвежець до португальця!

Згідно з народочисленням у січні 1939 року, тільки приблизно половина населення Радянського Союзу, що тоді нараховувало 170 мільйонів, належало до російської національности. При цьому не зайво теж забувати наступне: 1. Централістична й нівелізаторська політика Москви приводить до штучного роздуття російського елементу; в інших обставинах мільйони людей, що тільки поверхово русифіковані, напевно визнали б себе приналежними до своїх первісних національностей. 2. Навіть серед самого російського мовного обширу існують територіяльні групи, наприклад, донські козаки й сибіряки, що посідають сильно розвинену обласну, автономістичну традицію, якою вони відрізняються від московського прототипу. 3. Радянські анексії, що мали місце від 1939 року, повинні були збільшити відсоток неросійського населення.

Цим статистичним фактам не можна відмовити першорядного політичного значення. Бо питання про характер відносин між більшовицьким режимом та населенням виглядає зовсім інакше, коли говоримо про російських і неросійських громадян СРСР.

«Таґесшпіґель» стверджує, що йому нічого не відомо про існування «російського руху спротиву». З цим можна погодитися, якщо мова йде про дійсний російський народ. Але ця теза помилкова, коли б хтось хотів цим сказати, що взагалі не було й нема руху спротиву у границях російської імперії (Радянського Союзу). Але західні обсерватори, які звикли бачити великий і складний східній простір виключно з перспективи Москви-Ленінграду, не вміють добачувати тих рухів, які спираються переважно на неросійські народи.

Розвиток України, найбільшої неросійської національної групи в СРСР, може послужити тут як добрий приклад. З революції 1917 року народилася демократична українська держава, яка аж до 1921

року вперто боролася зі зброєю в руках проти російсько-совєтського наїзду. Кінець збройних змагань означав перенесення боротьби в іншу площину. Україна пережила в 1920-их рр. явище, що відповідає сучасному «тітоїзмові». Місцеві українські комуністи, що проникнули до державного апарату, змагалися в політичній, господарській і культурній галузях проти централізму Москви. Коли політбюро взялося насаджувати колгоспи, українське селянство відповіло хвилею саботажу і стихійних дій спротиву. Щоб приборкати зворохоблене селянство, Москва застосувала організований голод 1933 року, що на Україні, Донщині й Північному Кавказі коштував кілька мільйонів жертв. Слід підкреслити, що голодова катастрофа обмежувалася Україною й деякими іншими «інородческими» землями. Зате російські мужики дали себе без спротиву загнати в колгоспи. Великі мілітарні успіхи, що їх Німеччина осягнула в початковій стадії німецько-радянської війни, пояснюються у значній частині масовою дезерцією неросійських солдатів Червоної Армії та прихильною до німців поставою населення у Прибалтиці, Білорусії й Україні. Але німці з власної вини загубили ці симпатії. Рух спротиву, що згодом розгорнувся з великою силою в балтійських країнах і на Україні, мав вістря, спрямоване як проти гітлерівської Німеччини, так і проти комуністичної Росії. Після відступу німців партизанська боротьба продовжувалася проти старого, що знову повернувся, ворога, російського більшовизму. Рівночасно сотні тисяч утікачів подалися на добровільну еміґрацію. Сказане стосується, з такими чи іншими місцевими варіянтами, всіх неросійських народів СРСР, не тільки українців і балтійців, але також кавказців і туркестанців.

Які висновки можна з цього поробити для важливої проблеми про можливості й перспективи майбутньої демократизації Сходу та включення його в сім'ю миролюбних народів? Якщо йдеться про поневолені нації Росії-СРСР, то відповідь ясна: скинення ярма Москви було б першою й необхідною передумовою їхньої демократизації; коли б було досягнене перше, друге саме послідувало б за цим. Бо для українців, білорусів і народів Прибалтики, Кавказу й Туркестану це питання не виглядає по суті інакше, ніж для сателітних країн Середньої Европи й Балканського півострова. В одному, як і в другому випадку сучасний режим не був вислідом органічного розвитку, але чужим продуктом, принесеним на вістрі російських багнетів. Пригадаймо, що більшовизм, який восени 1917 року захопив владу в Петербурзі й Москві, довший час залишився обмеженим центральними великоруськими губерніями, де він не зустрічав майже ніякого спротиву; зате відкидала його неросійська периферія імперії. Совєтизація цих периферійних країн відбулася способами, що послужили як приклад для новішої «народньо-демократичної» процедури. В обох випадках факт завоювання та чужинецького, російського, панування замасковано поставленням маріонеткових мі-

сцевих урядів в ласки Москви. Тому скасування комуністичного устрою в сучасних радянських «союзних республіках», як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальности. Очевидно, існували б різні труднощі, пов'язані з переставленням життя на нові рейки, але це не міняє нічого в наших засадничих ствердженнях. Трудно заперечити, що традиції неросійських народів СРСР (це відноситься не тільки до України, Білорусії і Прибалтики, але також до старовинних культурних націй Кавказу) виявляють більше «европейських» прикмет, ніж це можна сказати в випадку самого російського народу. Обмежимося на цьому місці одним натяком. Відомо, що побут дореволюційного російського селянства визначався своєрідним примітивним аґрарним колективізмом, що його носієм була інституція «миру», себто громадської (общинної) власности на землю, з періодичним перерозподілом ґрунтів. Таким чином російський мужик міг довершити перехід від «миру» до колгоспу без великих психологічних перешкод. Зовсім інакше виглядала справа в тих країнах, де, як наприклад, на Україні, селянство з давніх-давен було настроєне індивідуалістично та пристрасно захищало свою приватну власність. Отож ми маємо право зробити наступну прогнозу, що здається дуже правдоподібною: народи, які заселяють простори між Балтійським та Чорним морем, при першій сприятливій нагоді намагатимуться вступити до всеевропейської федерації, що, до речі, дало б об'єднаній Европі її остаточне географічне заокруглення на сході; щодо туркестанців, то вони, мабуть, приєднались би до передньоазійсько-ісламської системи держав, що до неї вони належать своєю культурою та всією історією.

Але як стоїть справа з самим російським народом? Коли б хтось хотів утотожнювати Росію, як націю, з радянською системою — це було б недопустиме упрощення. Але годі заперечити, що тут існують глибокі взаємопов'язання. Це не була примха історії, що комунізм запустив коріння власне в Росії. Навіть поверховий спостерігач не може не бачити, що між такими постатями, як Петро Великий і Ленін, Іван Грозний і Сталін, існує внутрішня духова спорідненість. Ряд характеристичних рис деспотичної монархії Миколи I віднаходимо в сучасній Радянській Росії. Чи обоження Сталіна не нагадує старомосковського цезарепапізму? І чи сучасне самозвеличення Москви, як «глави всього прогресивного людства», не подобає на нове перевтілення традиційного російського месіянізму та російського прагнення до панування над світом, які колись виявлялися як теорія «Третього Риму»?

Чесні росіяни завжди визнавали неевропейський і своєрідно «тоталітарний» характер історії своєї країни. Філософ Бердяєв, що недавно помер на еміґрації, говорить про «антиліберальну» природу російської людини та про постійні хитання російського суспільства між крайностями варварського деспотизму та не менш варварського

бунтарства. Ці думки Бердяєва знаходять підтвердження навіть з марксистського табору. Видатний соціолог і учитель Леніна Плеханов, доводить, що суспільна структура Росії аж до другої половини 19 стол. виявляла більше подібностей з орієнтальними деспотіями, наприклад, Оттоманською імперією, ніж з Заходом. (Див. Н. Бердяєв, «Русская идея»; Г. Плеханов, «История русской общественной мысли»).

Чи це значить, що вважаємо демократизацію Росії за безвиглядну справу, яка згори засуджена на невдачу? Ні в якому разі! Але мусимо тут рахуватися з труднощами, що в порівнянні з ними навіть «денацифікація» Німеччини виглядає немов дитяча забава. Також в історії російського народу бачимо наявність зародків свободи. Німецькі ліберали, наприклад, Вільгельм Репке, дотримуються погляду, що розвиток Німеччини зійшов на манівці з того моменту, коли централістичним і бюрократичним територіяльним князівствам удалося здушити автономію «вільних імперських міст». В історії Росії зустрічаємо подібне явище: зруйнування торговельних міських республік, Великого Новгороду і Пскова, московським абсолютизмом. Щодо Московського царства, то його адміністративний, фіскальний, мілітарний і поліційний устрій був наслідуванням монгольської імперії. Московські великі князі вперше виступають на кін історії, як збирачі данини на службі Золотої Орди. Оця характеристична державна структура, успадкована від татарських сюзеренів, до сьогоднішнього дня визначає буття Росії. Великі російські реформатори, Петро І і Ленін, перебудовували фасаду держави, але не торкнулися цього фундаменту. Чи є якісь шанси на те, що в житті російського народу спадщина вільнолюбних новгородських купців переважить над спадщиною татарських ханів? Ми не сміємо зрікатися цієї надії. Але треба собі усвідомлювати, що на те, щоб досягнути цієї цілі, була б необхідна радикальна операція, що надала б цілому східньоевропейському та північноазійському просторові зовсім нову подобу.

Я знаю, що ці думки можуть з різних боків зустрітися з пристрасними запереченнями. Опоненти будуть посилатися на те, що російський народ, мовляв, тільки жертва комуністичного режиму та що він, не менше від інших народів СРСР, терпить з рук своїх теперішніх володарів. Визнаю, що в цьому арґументі криється маленьке зерно правди; але речі треба бачити в їхній належній перспективі. Поперше, якщо навіть відповідає правді, що всі народи, включно з російським, пригнічені радянською системою, то з цього ще не слідує, що однаковий тягар падає на всі нації. Згідно з офіційною радянською статистикою, кількість українського населення зменшилася між двома народочисленнями, 1926 і 1939 року, із 31 на 28 мільйонів. Коли до цього дорахувати втрачений природний приріст, що давніше був на Україні одним з найвищих в Европі, то побачимо у висновку, що в наслідок більшовицького терору україн-

ський народ утратив упродовж тільки 13 т. зв. «мирних» років біля 7-10 мільйонів душ. Під час другої світової війни всесоюзний уряд зліквідував чотири «автономні республіки» на Криму й Північному Кавказі, а їх населення або знищив на місці, або заслав на примусові роботи на далекій півночі. Рівночасно з цим комуністичні можновладці різними способами протеґували російський народ коштом інших націй. Ці короткі завваги повинні служити вистачальною відповіддю тим, що осмілюються говорити про «спільну долю» росіян і неросіян у Радянському Союзі. Подруге, нема сумніву в тому, що також російські трудящі маси, російські робітники й селяни, експлуатовані комуністичними галапасами та що російські інтелектуалісти обмежені у свободі культурної творчости й наукового досліду. Це напевно спричиняє страждання багатьом росіянам. Проте режим дає російському елементові, що являється провідною нацією СРСР та наріжним каменем світового комунізму, дуже суттєві компенсати: заспокоєння його жадоби влади, його імперіялістичної мегаломанії, старих месіяністичних мрій про покликання російського народу бути «вождем людства», а Москви стати новим, «Третім Римом». Додаймо до цього доторкальні матеріяльні інтереси радянської бюрократичної верстви, зложеної переважно з росіян, що її існування залежить від того, щоб комуністична система продовжувала тривати й по змозі поширювалася на нові країни. Не сміємо замикати очей на сумний факт: навіть росіяни, що є ідеологічними противниками комунізму, заражені імперіялістичним комплексом, і вони аж надто легко готові забувати про свободолюбні гасла, коли загрожена великодержавна позиція Москви й її панування над іншими народами.

Карл Маркс сказав раз велике слово: «Народ, що поневолює інші народи, не може сам бути вільний». Ось ядро всієї «російської проблеми»! Деспотичний внутрішній устрій як старої, царської, так і нової, радянської Росії — необхідне доповнення завнішньої політики, яка навіть під час миру ніколи не виходила з «психози оточення» (уроєння, що вона оточена ворожими державами, що заприсяглися на її згубу). Російська зовнішня політика, наставлена на територіяльне поширення та на панування над іншими народами, вирощувала гіпертрофований бюрократично-військово-поліційний апарат. Цей апарат, що ним многонаціональна імперія держиться вкупі, немов залізним обручем, заглушує в самому російському громадянстві всі паростки свободи. Найщасливішим днем в історії турецького народу був той, коли розпалася стара Оттоманська імперія; бо щойно тоді, визволившися від уроєного «імперського покликання», змогли турки відвернутися від політики екстенсивної, політики завоювань, та звернутися до політики інтенсивної, себто до зусиль над культурним піднесенням і поступом власної занедбаної країни. Я переконаний, що це теж єдиний шлях до демократизації Росії. Розбиття імперської єдности Росії-СРСР було б найбільшим благодій-

ством не тільки для поневолених Москвою неросійських народів, але навіть для самого російського народу. Тому політику, що прямує до цієї мети, ніяк не годиться називати «протиросійською».

ПОСТСКРИПТУМ (1961)

Завдання понижчих заміток накреслити кількома лініями розвиток української політичної думки у відношенні до російської проблеми та схарактеризувати наше сучасне ставлення до неї.

Український національний рух на Наддніпрянщині пов'язував у 19 ст. справу визволення власного народу із зміною політичного устрою в цілій Російській імперії. Бачачи запоруку кращого майбутнього для України в демократизації та федералізації Росії, наші тогочасні діячі шукали за союзниками серед російських опозиційних і революційних кіл, а також серед інших народів імперії. Від часів Кирило-Методіївського братства, через Драгоманова, аж до З'їзду національностей, зорганізованого у Києві восени 1917 року за ініціятивою Грушевського, — українці належали до головних носіїв федералістичної ідеї у старій Росії.

У міжвоєнну добу прийшла черга на сильну реакцію проти тієї федералістичної традиції 19 ст. Прийнялося нове переконання, що згідно з ним наші старі діячі, аж по добу Центральної Ради включно, занадто дбали про інтереси всеросійської демократії й тому, мовляв, занедбували національні інтереси самої України. Тепер же люди повірили, що все, що нас відхиляє від основного завдання, виборення власної держави, — отже всякі універсальні гасла та політичні цілі, що виходять за межі української державної рації, — є каригідним марнотратством національної енергії. Якщо ж ідеться спеціяльно про російську проблему, то відношення до неї можна б схарактеризувати в таких словах: «Ми прагнемо державного відокремлення України від Росії. Що станеться з самою Росією — нас не обходить. Чи росіяни залишаться з більшовицьким режимом, чи повернуться до царя або Керенського — це їхня внутрішня справа, що до неї нам нема ніякого діла. Для нас це не робить жодної різниці, бо для нас усі москалі одним миром мазані». Молоде покоління, що в міжвоєнну добу виростало на західньоукраїнських землях та що його світогляд формувався підо впливом націоналістичного руху, російської проблематики взагалі не знало й нею не цікавилося. Тут заважила школа Донцова, яка защеплювала зневагу до російства. Алеж бо коли сам Донцов писав на сторінках «Літературно-наукового вісника», що російська культура нікчемна, то — без уваги на те, чи він мав рацію, чи ні — він бодай говорив про речі, які він знав; російська література була йому, очевидно, добре знайома. Але молоді націоналісти робили з цих донцовських писань зовсім інакший висновок: що російська проблематика взагалі не достойна

того, щоб нею займатися. Цікавитися російською історією, літературою чи навіть уміти читати по-російськи, вважалося серед націоналістів рішуче за ознаку поганого тону. Вислід цієї постави був такий, що коли від 1939 року західнім українцям довелося зустрітися віч-на-віч з російсько-радянською дійсністю, вони, а зокрема теж націоналістичне підпілля, були до цієї зустрічі зовсім непідготовані.

Автор цих рядків мав нагоду недавно довідатися чимало про настрої й погляди, які панівні серед сучасної підсовєтської української інтеліґенції. Ці інформації стосуються не «нео-малоросів», ані партійних опортуністів, яким «все равно», крім їхньої кар'єри, а власне патріотичних елементів, які в минулому не раз зазнавали переслідувань за своє українство, та що ними в першій мірі держиться сьогодні український культурний процес на Радянщині. Отож ставлення цієї верстви до російської проблеми зовсім інакше, ніж те, що було загальноприйняте на Західній Україні перед 1939 роком. Гідне уваги, що погляди, що їх старатимуся нижче переказати, поширені не тільки серед наддніпрянської, але й серед сучасної інтеліґенції західніх областей.

Новість полягає не в тому, що люди перестали бажати волі й самостійности своїй країні, що вони примирилися з російською гегемонією над Україною та що вони простили Москві всі ті страхіття, що їх вона заподіяла українському народові. Алеж бо — чи це комусь подобається, чи ні — пов'язаність України з Росією є, на даному історичному етапі, життєвим фактом, що з ним не можуть не рахуватися навіть найбільші противники сучасної системи. Приклад Угорщини й Польщі остаточно переконав людей, що Україна не може сама визволитися з-під російсько-комуністичного контролю. Навіть коли думати категоріями революційної боротьби, то ясно, що революція, щоб бути успішною, мусіла б, як у 1917 році, зачатися в центрі імперії; чейже без попереднього повалення царизму не було б ні Центральної Ради, ані української державности. В кожному разі люди здають собі справу з того, що доля України у великій мірі залежатиме від розвитку цілого комуністичного блъоку, отже в першу чергу таки Росії. Відноситься це не тільки якихось можливих радикальних змін, але навіть дрібних хитань у політиці Кремлю. Для українців, що живуть у рамах комуністичної системи, не є байдужим питання, хто очолює російську комуністичну верхівку у Кремлі. Наприклад, є вістки, що українська громадськість особливо обоювалася приходу до влади військової кліки, що її речником був маршал Жуков. Українці, що діють в межах тамошньої дійсности й користуються в ній деякими впливами, примушені шукати площини співпраці з тими російськими колами, що репрезентують відносно «ліберальний» курс комуністичної політики. Якщо підсовєтський українець мусить диференціювати між росіянами, виділюючи перед них тих, що в них він бачить або потенціяльних союзників, або

принаймні «менше зло», — то ясно, що він не може дозволити собі на розкіш, щоб казати, що «всі москалі одним миром мазані». Подібні ствердження можна зробити щодо культурної ділянки. Духова ізоляція від зовнішнього, зокрема західнього світу, одностороння орієнтація на російську культуру, — це наслідки колоніяльного стану Радянської України. Проте в нинішній ситуації для українського літератора й науковця російська книга необхідна на кожному кроці. Висновки такі: нема такого національно свідомого українця, якого задоволяв би сучасний характер російсько-українських відносин; але при фактичних тісних пов'язаннях, підсовєтський українець не може ненавидіти «всіх росіян», ані тотально заперечувати й відкидати все російське. Для такої постави, що її свого часу у відношенні до російства плекав наш націоналістичний рух, у підсовєтській дійсності просто нема місця.

Я далекий від того, щоб думати, що погляди й настрої, які поширені серед наших крайових земляків, мали автоматично бути обов'язкові теж для української еміґрації. Але, з другого боку, еміґрація мусить здавати собі справу з того, що мислять наші рідні вдома, й це в якийсь спосіб враховувати в нашому політичному плянуванні. Якщо не будемо цього робити, існує небезпека внутрішнього відчуження, так що еміґрація і край можуть просто перестати себе взаємно розуміти.

Почесне завдання еміґрації — бути носієм й речником української самостійницької ідеї, яка сьогодні загнана під землю на самій Україні. Еміґрація покликана до того, щоб повсякчасно протестувати й викривати всі акти насильства, що їх Москва чинить над нашим народом. Еміґрантів часто переслідує пригноблююче почуття, що їх голос, так би мовити, зависає в порожнечі: бо до рідного народу цей голос не доходить, а чужий світ теж не звертає на нього уваги. Проте треба мати силу й відвагу працювати для майбутнього, не надіючися на швидкі й видимі успіхи. Липинський раз сказав, що велика шкода, що мазепинська еміґрація не зуміла зберегти своєї тяглости до початків національного відродження в 19 ст.; запліднений мазепинськими ідеями, цей процес відродження був би куди сильніший і швидший, бо не мусів би наново помацки намацувати доріг, що їх уже пройшли попередники з мазепинського покоління...

Повищими завваґами я хотів виразно зазначити, що я не ставлю під сумнів засадничо протиросійського, як і протикомуністичного, наставлення української еміґрації у країнах вільного світу. Але вважаю, що ті форми, що в них виявляється ця наша настанова, в багатьох відношеннях проблематичні та що вони вимагають ревізії. Наша протиросійська боротьба аж надто часто ведеться способами, які нераціональні й недоцільні та які на довшу мету шкідливі для нас самих.

Ми вміємо краще з'ясовувати те, чого ми не хочемо, ніж формулювати позитивну концепцію. Який лад хочемо поставити на місце російсько-комуністичної системи? Коли кажемо, що прагнемо самостійної української держави, то така відповідь може задовольнити хіба нас самих (хоч і тут в умі залишається багато знаків запиту: про яку самостійну Україну йдеться? чи про таку, що в ній господарювала б якась жовтоблакитна «чрезвичайка»?); алеж те, що світ хотів би почути від нас, це концепція реорганізації всієї Східньої Европи, очевидно включно з самою Росією. Якщо ми обмежимося до «сепаратизму», себто по суті до неґативної програми, ми виставляємо свідоцтво убозства українській політичній думці. Іншими словами: треба уміти пов'язувати специфічні національні інтереси з універсальними ідеями й концепціями; в цьому відношенні, до речі, ми могли б багато навчитися від росіян.

Комуністична ідея, що її прапороносцем є Росія, являється своєрідною модерною «секуляризованою релігією», що в її основі лежить віра в побудову «земного раю». Великою ідеєю, що її Захід протиставляє комуністичному «матеріялістичному ісламові», є ідея свободи: вільної людської особи, вільної (конституційно-демократичної) держави, свободи інтелектуальної творчости, свободи господарської ініціятиви, свободи національного самовизначення. Українські традиції передвизначують Україну до ролі прапороносця ідеї свободи на Сході Европи. Боротьба за українське національне визволення невід'ємна від боротьби за перебудову всієї східньої частини европейського континенту на нових, ліберальних підвалинах.

Але чи ми, сучасна українська еміґрація, дозріли до того, щоб бути достойними представниками цієї великої концепції? Ідея свободи зобов'язує; це не є трамвай, що з нього можна висісти на кожному перехресті. Не вистачає при різних святкових нагодах гукати про «свободу народам, свободу людині», коли ті, що носять ці гасла на устах, подобають на їх ходячі карикатури.

Тут торкаємося справи відношення української еміґрації до російської проблеми. Викривання російського імперіялізму — одне діло; інше діло — постійний глум і лайка на адресу російського народу і російської культури. «Це тон творить музику», — каже французька приповідка. Тон, що його у відношенні до всього російського прийняла велика частина української еміґраційної преси та наших політичних діячів, це, на жаль, тон «зоологічного шовінізму». Візьмім дрібну, але характеристичну справу національної номенклятури: нічого не можна мати проти термінів «Москва», «московський», якщо їх уживати у відповідному контексті, наприклад, у відношенні до Московського царства 16-17 вв.; зовсім інше діло, якщо хтось хоче оту «московитську» термінологію зробити обов'язковою у відношенні до модерної Росії, очевидно з ціллю образити й принизити російський народ. (Пригадуються зовсім подібні термінологічні вибри-

ки, що їх колись у відношенні до нас, українців, допускалися польські шовіністи). Самозванними «експертами» до російської (чи пак «московської») проблематики, що пописуються на сторінках наших періодиків, є часто маніяки, що їх свідомість затруєна імпотентним ненависництвом; вони словесними оргіями компенсують почуття власної безсилости. Дуже характеристичне явище: коли хтось протиставляється маячінням тих «експертів», їхня сліпа злоба негайно звертається проти такого «єретика», якого вони намагаються очорнити як закаптуреного москвофіла. Очевидно, в такій атмосфері надзвичайно тяжко формулювати якусь раціональну українську політику у відношенні до російської проблеми.

Виринає питання про причини такого стану. Причина, мабуть, подвійна. Поперше, наша громадськість не зуміла ще перебороти в собі до кінця ідеологічних впливів тоталітарного, вождівського націоналізму, що користувався популярністю на західньоукраїнських землях міжвоєнного періоду. Подруге, дається відчути низький рівень інтелектуальної й політичної культури лідерів американсько-української колонії. Дякуючи дивовижному пов'язанню політичної репрезентації з керівництвом асекураційних (т. зв. «братських») товариств, офіційними речниками української справи на терені США є люди типу дрібних політично-фінансових дільців (по-американськи «оперейторів»). Навіть не відмовляючи їм доброї волі, треба ствердити, що їх розуміння речей часто дуже примітивне. Хто, наприклад, мав нагоду чути промови тих діячів, той знає, що вони нездібні розвинути якусь думку; це заступає крик і сипання «патріотичними» фразами. А що ж легшого, ніж «переїхатися по москалеві»? Для цього не треба знати ані російської історії, ані радянської системи, ані всієї складної проблематики українсько-російських взаємин. І ще одне: якщо тримати масу наших простих громадян у стані кипіння, тоді, думають, буде легше витягнути з їх кишень копійку на «патріотичні цілі». Колись, перед 1939 роком, це відбувалося під протипольськими гаслами («лях мордує наші діти»), потім прийшло демагогічне роздмухування справи УПА, згодом дезінформування української опінії щодо т. зв. «політики визволення», аж поки, силою обставин, на улюбленого коника виросло протиросійське зненависництво.

Треба твердо тямити от що: погрози й лайки (з безпечної віддалі) на адресу сильнішого ворога — це не поведінка людей і суспільств, що мають почуття самопошани. Далі: політичне плянування вимагає речевости; навіть якщо визнати, що почуття ненависти до ворога в певних ситуаціях психологічно зовсім зрозуміле, то такі розбурхані емоції самі собою ще не творять політики, ані гістерія не може служити як підмінка політичної концепції.

Очевидно, ота проповідь антимосковського зненависництва не принесла Росії найменшої шкоди; не тільки могутній, сьогодні тріюм-

фуючій більшовицькій Росії, але навіть престижеві російської еміґрації в західніх країнах, зокрема в США. Такою поставою шкодимо тільки самі собі, бо спричиняємося до того, що про українців утверджується опінія, як про вузьких, засліплених шовіністів, позбавлених будь-яких позитивних вартостей.

Візьмім приклад, що не стосується безпосередньо політичної ділянки, хоч кидає на неї світло. Це взяте з особистого досвіду українця, якому доводиться працювати високошкільним викладачем в Америці та який, як автор цих рядків, читає курс історії Росії. Чи такий викладач може дозволити собі на те, щоб у своїх лекціях давати вияв почуттям українського патріотичного ресантименту? Коли б він був настільки дурний і нетактовний, щоб таке робити, він цим тільки підкопав би до себе довір'я своїх студентів. На те, щоб здобути й заслужити собі це довір'я, студенти мусять, поперше, бачити, що професор добрий знавець свого предмету і, подруге, що він безсторонній. Чим виклад буде об'єктивніший, — тим сильніший буде його вплив на свідомість студента. Всяка пропаґандистська нотка тут звучатиме як дисонанс. Інше діло: український історик у цій ролі американського професора даватиме курс історії Росії в зовсім іншому розрізі, ніж це робив би росіянин; він насвітлюватиме факти і проблеми, що їх російська історіографія (та на ній побудована американська література про Росію) звичайно обминає і промовчує.

З цим в'яжеться інша, ширша справа. Український учений, що хоче працювати в західніх, зокрема американських університетах, не може по своїй науковій підготовці бути тільки україністом. Якщо він мовник, то мусить бути славістом взагалі; якщо історик, то мусить бути спроможний викладати історію Росії і Східньої Европи; якщо економіст, то мусить не тільки знати економіку УРСР, але й цілого Радянського Союзу й комуністичного блъоку, і т. д. І нікуди правди діти, в усіх дисциплінах, що стосуються Східньої Европи, на першому місці стоїть русистика. Отже ситуація до певної міри аналогічна з тією, яку ми бачили раніше, коли мова була про становище сучасної підсовєтської української інтеліґенції. Український науковець у США, якщо він не хоче себе професійно дискваліфікувати, не може дозволити собі на те, щоб ігнорувати російську проблематику або щоб підходити до неї з поставою генерального заперечення. Але нема ніякої причини, чому таке становище не могло б бути якраз джерелом сили. Українцеві (чи «американцеві українського походження») російський світ, безперечно, ближчий і більш зрозумілий, ніж природному американцеві. Отже український студійник має тут перевагу над своїм американським колеґою, а рівночасно він вільний від російських пересудів. Вже в перші повоєнні роки, пишучи на сторінках ульмівських «Українських вістей», Ю. Шевельов блискуче розвинув тезу, що українська вільна наука покликана досліджувати ті російські проблеми, що їх, зі зрозумілих причин, занедбувала

російська наука. Сьогодні бачимо, як українські науковці молодшого покоління, що здобувають докторати в американських університетах, вибірають як теми своїх дисертацій такі проблеми, як соціологія російської інтеліґенції, розвиток російської конституційної доктрини тощо. Можна бути певним, що українські дослідники зуміють у цих працях відкрити нові перспективи для об'єктивного пізнання Росії. Ці зусилля заслуговують на заохоту й підтримку. Але даремно було б сподіватися до такої негаласливої роботи, не зважаючи на її велетенську вагу, зрозуміння з боку офіційних лідерів українсько-американської спільноти. Про те, як вони дивляться на завдання нашої «наукової політики», свідчить недавня постанова: замовити еляборат, що остаточно й раз назавжди спростував би всі фальшиві уявлення про історію Росії, що засіли в американських головах; одним словом, своєрідна ,репліка на «Неизвращенную историю Украины», що її сплодив один російський еміґраційний маніяк. Геніяльна ідея, щоб одним тоном (який, можемо заздалегідь битися об заклад, матиме радше публіцистичний, ніж академічний характер!) зробити переворот в американській науковій думці щодо Росії, показує, як страшенно далекі панове, що відповідальні за цю постанову, від серйозного ставлення до цих серйозних справ *)

Глибоке сприйняття ідеї свободи означає, що ми, обстоюючи свободу української нації, рівночасно визнаємо право на свободу росій-

---

*) Говорячи про прояви української суспільної патології, не можна не згадати одного недавнього епізоду. Якщо серед українських еміґраційних учених є взагалі хтонебудь, кого світова наукова опінія визнає за авторитет у російських проблемах, то ним є Д. Чижевський. Зокрема його праця «Гегель в Росії» здобула собі славу класичної. Чижевський видав нещодавно в відомому німецькому видавництві Ровольта синтетичний нарис духової історії Росії, що його, до речі, вже атакували в радянських публікаціях як «очорнення Росії». В науці нема беззастережних авторитетів, і компетентний критик, можливо, міг би щось закинути книжці Чижевського. Але справа в тому, хто критикує й якими аргументами. Філядельфійський журнал «Київ» не посоромився помістити «рецензію» п. Косаренка-Косаревича, повну хуліґанських нападів проти особи Чижевського; вся «рецензія» написана методою, яку я, при іншій нагоді, назвав «методою патріотичної інсинуації». Не доводиться, очевидно, мати претенсій до п. Косаренка, який не винен, що Бог зробив його таким, яким він є. Але можна мати претенсії до редакторів, які друкують його безвідповідальну писанину, та до суспільства, що не вміє пп. Косаренків-Косаревичів поставити на належне їм місце, ані не вміє оцінити й пошанувати людей великого формату, якщо такі між нами трапляються. Інколи можна мати враження, що добра частина суспільства почувала б себе краще, коли б між нами взагалі не було людей формату Чижевського, й відітхнула б з полегшенням, коли б їх удалося перегнати у російський табір або якимось іншим способом «виключити з нації»; тоді своєю присутністю вони бодай не кололи б в очі різних пігмеїв.

ської нації. Свобода неподільна. Оскільки не можна сподіватися, щоб на північ від Курська розлився океан, що поглинув би всіх росіян, мусимо в засаді прямувати до того, щоб у майбутньому добитися з російською нацією й державою добросусідських взаємин. Це не є ніяке ослаблення боротьби проти російського шовінізму й імперіялізму в усіх формах. Але мудре політичне правило каже, що навіть у сучасному ворогові треба вміти бачити потенціяльного союзника (подібно, як у сучасному союзникові потенціяльного противника).

Якщо ми виступаємо як шовіністи й ненависники російського народу, ми всіх росіян об'єднуємо проти себе. Бо навіть ті росіяни, що є противниками комуністичної диктатури, не можуть не почувати себе ображеними такою поставою у своїй людській і національній гідності. Хтось міг би сказати, що це не робить ніякої різниці, бо всі росіяни й так наші закляті вороги. Але таке твердження передчасне. Бо можна довести, що від декабристів аж до наших днів були й є росіяни, що готові респектувати українські права, а навіть у меншій чи більшій мірі схильні сприйняти «українську концепцію» реорганізації всієї Східньої Европи, — звичайно, не тому, що вона «українська», а тому, що вона випливає з універсальних принципів свободи, що до них навіть деякі росіяни не можуть бути глухі. Чейже за наших днів ми бачили такі постаті, як шляхетний Г. Федотов, визначний богослов і історик, або Г. Алексінський, ветеран російської соціял-демократії. Коли нещодавно на шпальтах російської еміґраційної преси відбулася дискусія про «украинский вопрос», несподівано почули ми цілий ряд голосів, що походили від зовсім невідомих, рядових російських громадян, які висловилися за визнання України як рівнорядної, незалежної нації та за ревізію досьогочасних російсько-українських відносин. Правда, це все тільки вийнятки, відокремлені голоси. Але чи ми робимо якісь зусилля, щоб таких голосів було більше? Досі бувало так, що росіяни робили «ідеологічні диверсії»» в українському світі. При більш умілій українській політиці могло б бути навпаки. Коли б нам цього вдалося досягти, то це напевно вплинуло б поважно й на ставлення західніх експертів і політиків до української справи. Це, власне, було б практичне «передрішенство», наскільки воно взагалі можливе в еміґраційних умовах.

На закінчення ще така теза, що вимагала би ширшого розвинення, але що її тут подаю в майже афористичній формі: українська політична думка мусить спромогтися на синтезу лібералізму й федералізму 19 ст. та державництва першої половини 20 ст. Наші провідники в 19 ст. добре бачили універсальні перспективи української справи, що її вони не відокремлювали від перебудови всієї Східньої Европи на підвалинах свободи; але вони надто покладалися на сторонні сили, на автоматизм соціяльного прогресу, вони не вміли ми-

слити категоріями влади; вони відчували протиріччя між владою і свободою, тоді коли свободолюбні англосакси мають інстинкт влади у крові. Активне самостійництво, що народилося з велетенського досвіду визвольних змагань (та що його найкрайнішим і подекуди вже перверсійним виявом був оунівський націоналізм), слушно ставило акцент на елементах національної підметности, бойовости, владности; але воно звузило інтелектуальні обрії українства й не відчувало того, що національне тільки тоді може бути здорове, коли корінитьcя в універсальних вартостях. Тепер, коли ми вже виразно бачимо слабості однієї, як і другої позиції, назрів час, коли можемо сполучити те, що в обох них сильне. Так приходимо до концепції української державности, як наріжного каменя великої спілки вільних східньоевропейських націй.

Коштом Товариства приятелів творчости М. Зерова в Австралії вийшла з друку книга:

М. Зеров

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Ця праця М. Зерова охоплює добу Котляревського-Квітки і з'являється як передрук першого видання 1924 року. До неї додано чотири статті М. Зерова, зокрема про впливи Квітки на пізнішу українську прозу і про М. Старицького.

Ціна одного примірника: у США і в Канаді — 3 доляри, в Німеччині — 8 марок, у Франції — 9 нових франків, в Англії — 15 шилінґів, у Бельгії — 96 б. франків, в Арґентіні — 60 пез.

У справі набуття «Нового українського письменства» належить звертатися на одну з таких адрес:

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver 9, Colo., U.S.A.

M. Orest. München 13, Heßstraße 50-52; Deutschland, Bayern

Є. ПЕТРОВ-СКІТАЛЄЦ: ВНУТРІШНЬОНАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Є. Петров-Скіталєц, росіянин за національністю, колишній (від 1924 до 1941 р.) радянський кінорежисер, є тепер політичним еміґрантом у США. Автор численних статтей в російській еміґраційній пресі на політичні теми, він останньо підготовив до друку студію п. н. «Кронштадтский тезис». В ній він нав'язує до політичної програми, що її висунули в лютому 1921 року моряки совєтського військового корабля «Петропавловськ» і в якій вони вимагали вільних таємних виборів до рад і протестували проти аґресивного монополю компартії. Автор твердить, що і тепер, по 40 роках, тодішнє гасло: «Вся влада радам, геть партію!» є найбільш мобілізуючим революційним гаслом, що могло б підняти народи СРСР на визвольну боротьбу. В національному питанні автор висуває погляд, що доля російської імперії, як і інших імперій, припечатана, що народи СРСР здобудуть незалежність; тим не менше він уважає, що вільні народи Радянського Союзу повинні об'єднатися на базі добровільної співпраці в якихсь формах федерації чи конфедерації. Таким чином Є. Петров також не визнає бездискусійно принципу державної незалежности неросійських народів, дарма що його погляди відбігають від того, що ми чуємо з уст російських великодержавних шовіністів. До речі, студію Є. Петрова переклав уже на англійську мову Джон Ф. О'Коннор, автор опублікованої цього року в США книги п. н. «Холодна війна і визволення». Стаття «Внутрішньонаціональне питання» є одним з розділів згаданої студії Є. Петрова. Друкуємо її інформаційним порядком в українському перекладі. — *Ред.*

Майбутні національні взаємозв'язки підрадянських народів трактуються у вільному світі з двох протилежних поглядів: великодержавної неподільности і безкомпромісового сепаратизму. Як антикомуністична теза, і те, і те, б'є повз ціль і не відбиває бажання більшости як російського, так і неросійського населення. Істина лежить десь посередині. Ясним є одно, що національні стосунки вимагають перегляду, при чому перегляду в бік збільшення свободи та незалежности національних республік, що не є рівнозначним ворожому відокремленню і протиставленню себе російській демократичній державі.

Коли ми говоримо про велику Росію, ми вкладаємо в ці слова розуміння культурне та духове. Говорити про велику Росію в політичному розумінні, як про багатонаціональну державу майбутнього, є помилкою, бо епоха держав такого типу минула. Національно-монолітна держава на етнічних російських просторах в усіх випадках може законно називатися великою Росією. Але епоха багатонаціональних держав, що поширюють свою національну назву на території інших, давніше завойованих народів, дала розколину з кінцем першої світової війни, а після другої світової війни ні для кого вже не є секретом, що великих «клапотних» держав уже більше нема. Національно-державно оформилися народи Австро-Угорщини, а пізніше — заморські володіння Англії, Франції та інших держав. Рештки колоніялізму швидко зникають на наших очах, і ніхто більше не ризикує називати себе імперією, тоді як давніше з цього імени були горді.

Відбувається процес утворення великої кількости національних держав, а разом з тим — процес передачі частини державної суверенности регіональним, континентальним та світовим організаціям. Ця тенденція веде до створення великих конфедерацій, а в перспективі — до світової конфедерації. Ця тенденція має універсальний характер. Вона не випадкова, а зумовлена розвитком усієї людської культури: філософії, моралі, науки, техніки та практики співжиття. В таких умовах говорити про велику Росію в розумінні імперії щонайменше дивно. Те, що сьогодні зростає і міцніє комуністична імперія, не може бути нам за приклад. Більшовицька марксистська імперія росте не на національному ґрунті (хоч і використовує місцеві націоналізми раз-у-раз), а на ґрунті комунізму, тобто на основі пропаґандивного обману та поліційного терору.

Слід відповісти на питання: що являє собою СРСР? Фактично це тоталітарна деспотія, але конституційно — це союз держав та федерацій, тобто конфедерація. Інша річ, що цю конституцію Кремль опублікував для того, щоб її потоптати.

Висуваючи проєкт розв'язки внутрішньонаціональної проблеми, «Кронштадтська теза» виходить з зазначених вище передумов і, являючи собою програму майбутнього перевороту, відкидає теоретизацію державознавчих дефініцій «федерація» та «конфедерація» і, вільно оперуючи ними, водночас висуває новочасне і бажане всім підрадянським народам поняття: співдружність. Співдружність, рівноправність республік, де всі за одного і один за всіх.

*

Російські еміґранти виявляють цілком недоречний патріотизм, поблажливо вирішуючи внутрішньонаціональне питання половинчастістю обласних автономій; а націонали, частково під західніми впливами, палять мости і чути не хочуть про будь-яку федеративність.

Таким чином і ті, і ті фактично виконують кремлівське завдання щодо роздрібнення антикомуністичних сил Заходу.

Я не тішу себе надією, що викладений мною погляд відразу послужить за основу до взаєморозуміння. Я знаю, що цей погляд викличе гостру критику. Але не виключаю можливости висловлювань, які поширять проблему, а це може допомогти створити таке потрібне нам позитивне формулювання, яке задовольнило б якщо не всіх, то більшість. Головне тут — не замирення серед національних еміграцій, а позитивне сприйняття тези підсовєтським населенням, російським і неросійським.

Я звертаюся до читачів з проханням прочитати ці рядки, спираючись на логіку, а не тільки на почуття, бо емоційність підходу відбиває певні традиції, які часом вимагають перегляду. Насамперед треба відчути себе демократом та християнином, а потім уже росіянином, українцем або кавказцем, а не навпаки.

У своїй книзі «Холодна війна і визволення» американський письменник Джон Ф. О'Коннор зробив спробу поважно розглянути внутрішньонаціональну проблему Радянського Союзу, цілком справедливо зарахувавши до жертв комунізму також і російський народ. Але, оскільки автор заторкнув можливість відокремлення (демократичним шляхом) тієї чи іншої національної республіки, російська еміграція образилася. Ми вважаємо нетактовним говорити в нашій присутності про сепаратизм. Щодо решти, то всі ми любі і гарні: релігійні, демократи та антикомуністи.

Я дозволю собі коротко викласти власний погляд, що розвиває думки книги Джона Ф. О'Коннора, але ще виразніше та кардинальніше.

Майбутній переворот передрішить перехід від примусового союзу маріонеткових автономій до добровільної спільноти незалежних республік. Внутрішньонаціональну проблему формулюємо цілком ясно: не розчленування на ворожі одна одній держави, а співдружність незалежних республік, які добровільно об'єднали б (маючи на меті взаємну вигоду) свою державну промисловість під спільним федеральним плануванням. Поспішаю зробити застереження, що кооперативний і приватний сектори промисловости не плануються.

Дозволимо собі тут невеликий відступ. Насамперед належить спробувати знайти новітнє визначення «історичній Росії», яке вживається серед росіян на еміграції на протиставлення комунізмові в Росії. Змінюється історія, змінюються також історичні перетворюючі ідеї. Яку історичну російську ідею слід протиставити комунізмові: великодержавну ідею російських правлячих кіл чи народню російську мрію про справедливість? Розвиток поняття історичної Росії в стосунку до конкретного визвольного завдання набирає нових рис. Як правлячі кола царської Росії не відбивали духу російського народу, так і «нова кляса» Росії комуністичної не відбиває цього духу.

Впродовж віків проста російська людина з примусу ішла воювати, приборкувати та охороняти. Це не стосується до історично виправданих вітчизняних воєн, коли йшлося про саме існування батьківщини, або до воєн для оборони батьківщини сусідніх одновірців; щождо решти, починаючи від удільних спорів слов'янських князів і кінчаючи більшовицько-фінською війною та здушенням угорської народної революції 1956 року, то росіяни йшли воювати з примусу, не бачачи в цьому національної конечности і релігійно-морального виправдання. В старій народній пісні є слова: «Угоняют вас от нас на проклятый на Кавказ». Тут нема зненависти до кавказців, а є відкидання «проклятої» казказької війни. Проти своєї волі замуштровані солдати російської армії: росіяни, українці, кавказці і т. д. стріляли на революційний натовп петербурзьких студентів чи то конвоювали на каторгу Достоєвського та Тараса Шевченка. Проти своєї волі піхотинці і танкісти радянської армії: росіяни, українці, кавказці присмиряють сьогочасних революціонерів як у Росії та союзних республіках, так і в країнах-сателітах.

Проблема майбутніх національних взаємозв'язків висуває перед нами питання: чи буде поняття історичної Росії відповідати народному духові росіян, якщо оновлена держава після визвольної революції переємно збереже примусову систему автономій? Це питання поважне, і, якщо взяти на увагу, що всі народи спільними зусиллями визволяться від примусової економіки та ідеології, то цілком природно, що мусить відбутися розкріпачення і щодо примусової централізації. Спитаємо: якщо раніше централізація обслуговувала комунізм, то кого вона буде обслуговувати після упадку деспотії? Росіян? Це абсурд і обмова з боку озлоблених людей. Російський народ, як такий, в цьому інтересу не має. Завжди доброзичливий до «внутрішнього сусіда», він зажадає від свого демократичного уряду тільки одного: жити дружньо, не сперечатися і помагати один одному. Це є історична і відвічна особливість російських слов'ян, про яку Достоєвський писав, що «основна і глибинна її вартість полягає в умінні збагнути дух інших народів силою братерської до них любови». Слід ще раз підкреслити, що ця расова якість слов'ян ніяк не відбивалася і не відбивається в антинародній урядовій практиці в Росії — до революції і після неї. Давніше країною правили станові вискочні, тепер керують нею вискочні партійні, і в обох випадках влада не репрезентує народу.

Має прийти нова демократична система, при якій російський народ буде звільнений від тягара «опіки» над іншими. Росія велика і сильна, вона простягається від Арктики до Кавказу і від Фінської затоки до Тихого океану. Ніякі сили не зведуть батьківщини росіян на статус другорядної держави, і, якщо деякі національності через загальнонароднє волевиявлення вирішать відокремитися, то Боже їм поможи! Росія відмовляється будь-кого «присмиряти», вона може тільки допомагати своїм братнім національностям — звичайно в тім

разі, якщо вони звернуться до неї з відповідним проханням. Саме в цьому доброзичливому ставленні до рівноправности національних республік ми і бачимо високе звучання сучасного поняття історичної Росії, і російські слов'яни, на наше переконання, лише тоді стануть справді триєдиним народом, коли добровільно об'єднаються в рівноправній конфедерації.

Буквоїди від державного права обвинуватять мене в занадто вільному поводженні з термінами федерація, конфедерація. А я скажу: чи не краще мати половину союзних республік, які добровільно ввійшли б у співдружність, ніж мати їх усіх, але примусовим порядком?

*

Тепер скажемо про збройні сили, бо справа їх нерозривно пов'язана з попередньо викладеним. Імперіялістичний характер радянської армії знаходить яскравий вираз (крім усього іншого) в тому, що змобілізована молодь примушена відбувати військову службу, за рідкими винятками, далеко від рідних місць, на території інших республік: сибіряк — на Україні, росіянин — у Середній Азії, українець — на Кавказі і т. д. Робиться це для ізоляції армії від місцевого населення, і причини цього ясні для всіх. Розцінюючи майбутній лад, як добровільну спільноту рівноправних республік, треба думати, що молодь буде відбувати війському службу в рідних місцях і в умовах рідної мови; але це передвизначає автоматичне виникнення національних армій. Не антагоністичних супроти союзних сусідів, але обов'язково національних своїм характером. Треба цього боятися чи належить це вітати, як прояв одного з справедливих принципів нового устрою? Еміґрантські патріоти говорять, що з цим не може погодитися жадна державно мисляча людина; але автор цих рядків твердить, що тепер не XIX століття і що так повинен думати кожен демократ. На нашу думку, це слід привітати. Після спільної визвольної революції треба буде росіянам сміливо відкинути всяку недовіру до союзних республік. Відкинути недовіру і відкинути опіку. Тільки ці застарілі традиції в російських колах можуть ускладнити внутрішньонаціональні взаємозв'язки.

Отже перед нами два варіянти: або союзні національні армії, або явно імперіялістична та русифікаційна армія теперішнього типу. Третього варіянту нема. Ми твердимо щодо національних армій, що вони будуть позитивним новозапровадженням, яке виправдає взаємна довіра країн співдружности, їхня спільна визвольна боротьба і їхня віра в непохитність своєї дружби.

*

Тепер про російсько-українські стосунки. Тут насамперед треба відхилити обвинувачення в наслідуванні англійських реформ. Україна — не Індія, а Росія — не Англія. Російський та український на-

роди протягом віків зжилися, мають спільних предків і спільну релігію.

Чи є на Україні сепаратистські тенденції і яка їх сила? Так, на Україні є явні антикомуністичні настрої, що подекуди переходять в антиросійські та сепаратистські. Іншими словами, «коріння українського сепаратизму лежить на поверхні, живлячися з потоку народного антикомунізму». Як і росіяни, українці не повстають, поза іншими ваговитими причинами, тому, що для них контури нового устрою не ясні, бо ізольовано взятий принцип державної самостійности виглядає досить розпливчасто: «Добре, демократія. А яка це буде демократія? Щоб повернулися пани?»

Не треба забувати, що українці виховуються в тій самій пропаґандивній атмосфері, як і решта населення СРСР, і що «робити на панів» вони не захочуть. Про голод і розкуркулення молодь знає лише з оповідань старих людей, пропаґанда лякає їх «жахами капіталізму», а дізнатися правди про демократію та сьогочасний капіталізм їм нема де. Комунізм для них безумовно неприйнятний; але якщо повставати, то насамперед треба знати, в ім'я якого майбутнього устрою? Що саме прийде на вільне місце в Києві? Якщо з'явиться тінь великодержавної реставрації, то є безперечним, що Україна буде відстоювати повне відокремлення. Якщо ж виникне ідея вільної співдружности з незалежною Україною, яка матиме свою армію та фльоту, але добровільно входитиме в спільноту, то українці, безперечно, проголосують за це. Те саме стосується білоруського народу, ворожість якого до російської нації цілком і повністю зосереджена в еміґрантських колах.

Кронштадтська ідея стоїть понад національними еґоїзмами, а передовсім вона стоїть вище від ідеї великодержавної неподільности дореволюційного типу, ідеї, яка віджила свій вік. Доречним буде поставити прапороносцям войовничої неподільности таке питання: адже Україна і Білорусія вже довший час є номінально рівноправними членами ОН, — чи можна буде, після визволення від комунізму, зробити замах на це право? І чи не краще спільними зусиллями зробити їх не номінальними, а справжніми членами цієї міжнародної організації? Є висока мета: визволити людство від всесвітньої комуністичної небезпеки; є ідея: чим добрим можна замінити зле. Є висока громадянськість у тому, щоби свої національні завдання розуміти як частину загальнолюдського. Ці слова будуть кожному яснішими, якщо підкреслити, що тільки визвольні ідеї «Кронштадтської тези» дають надію на внутрішній переворот в СРСР, який визволить людство від жахів третьої світової війни.

Пацифістський підхід до проблеми передвизначає збереження території Російської Федерації в її західніх кордонах 1938 року, бо в цьому полягає цілий комплекс замирень. З відкиненням партійної

диспотії будуть автоматично відкинені всі воєнні загарбання Кремля. А проблема приєднання до співдружности українців, білорусів, а також вірмен є справою України, Білорусії та Вірменії.

*

Що дає «Кронштадтська теза» стосовно внутрішньонаціонального питання. Насамперед — нову конституційну структуру, яка стверджує державну самостійність союзних республік, у висліді чого на місці деспотичної централізації виникне соборність рівноправних республік. Далі — принцип взаємної довіри, який знайде собі вираз у наявності національних збройних сил у кожній з республік співдружности, і нарешті — одностороннє право виходу з конфедерації за волевиявленням народу. Для визначення майбутніх національних взаємозв'язків найбільше підходить слово «співдружність», і якщо у програмі вживається назва «Новий Радянський Союз», то це робиться з міркувань політичної ясности для підрадянського населення. Це заздалегідь ліквідує спроби Кремля очорнити нову програму, як програму реставраційну. Самі народи скажуть своє останнє слово щодо назви нового союзу держав і затвердять її на першому з'їзді вільних рад. В кожному разі ганебне, рабовласницьке слово «СРСР» буде забуте. Демагогію замінить щирість.

Є критичне твердження, що така розв'язка внутрішньонаціонального питання свідомо скерована на розчленування Росії і відбиває погляди чужоземних штабів та контррозвідок. Наскільки реальним є таке твердження? Якщо поважно задуматися над майбутнім і уявити собі якісь кінцеві результати сьогочасної ґльобальної боротьби, то держава, яка зветься сьогодні СРСР, збережеться лише в двох випадках: або вона зостанеться централізованою деспотією в наслідок воєнної перемоги комунізму, або набере форми свобідної співдружности у висліді внутрішнього перевороту, при чому в жадному разі не «антирадянського», а саме антипартійного, антикомуністичного. Чи відбудеться цей переворот знизу, чи зверху, чи одночасно знизу і зверху, він має конче обійтися без участи чужоземних багнетів і статися під об'єднуючою ідеєю нового ладу. Всі інші визвольні варіянти безперечно і поза всяким сумнівом призведуть до розчленування.

Дехто скаже, що Кремль скомпромітує цю ідею як антиросійську, розчленувальну і що в наші дні совєтський патріотизм — це, мовляв, сила. Відповім: радянський патріотизм — це потуга хитка, в ньому жевріють сили народного антикомунізму. А щодо «червоносотенних» кар'єристів з партійним квитком у кишені, то вони сильні і крикливі лише тоді, коли перебувають у безпеці. У протилежному разі вони розбіжаться з таким самим поспіхом, з яким розбіглася «чорна сотня» в лютневі дні 1917 року.

Коротше кажучи, ми стверджуємо єдино можливий варіянт збереження історично зформованого співжиття національностей, які перейшли у своїх взаєминах до сучасної форми рівноправної співдружности. Нема в більшій мірі розчленувальної тактики, ніж гасла однодержавства, і нема кращої федеративної плятформи, ніж добровільний перехід на рейки рівноправности. Я вище вже писав, що рабовласницьке слово СРСР буде забуте. До цього треба додати: місто Москва залишиться столицею Росії, а уряд конфедерації, звільнений від ряду адміністративних функцій, перейде в спеціяльну міжреспубліканську зону. Це подобає на США? Можливо, — але це є бездоганним під поглядом рівноправности національностей.

Тут буде до речі навести кілька гасел «Кронштадтської тези»:

«Робітнича кляса завоювала владу для партії, а ЦК партії, ставши при владі, уярмив робітничу клясу!»

«Збережімо всі здобутки жовтня, але скиньмо з шиї кремлівську диктатуру, що втратила зв'язок з робітничою клясою!»

«Світова революція виродилася з ідеї визвольної в ідею завойовницьку. Геть кремлівських авантюристів, які штовхають наші народи на загарбницьку війну!»

«Якщо завоювати навіть весь світ, чи буде це зватися світовою революцією?»

«Зміна наших порядків — наша внутрішня справа. Дамо раду самі, без сторонньої допомоги!»

«Свободу і повну рівноправність братнім союзним республікам!»

«Геть партію, — вся влада вільним радам!»

Вірячи в здоровий оптимізм народів Радянського Союзу, в спільне для них намагання визволитися від партійної диктатури, а одночасно у вікову культурну та господарську спільність, можна з певністю сказати, що територія нової вільної співдружности буде одним із спокійних, миролюбних і квітучих місць земної кулі.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО: СТОЛІТТЯ ПЕРШОЇ ГАЗЕТИ В КИЄВІ *)

(«Киевский телеграф», 1859-1959)

1 серпня 1959 року минуло сто років від заснування в нашій столиці першої газети — «Киевский телеграф». Це є формальним приводом, щоб згадати про цю газету; але, крім цієї формальної причини, маємо ще другу, далеко важливішу: короткий час, наприкінці 70-их років минулого сторіччя «Киевский телеграф» був неофіційним органом київської української громади, що в історії новітнього українського руху відома під назвою «Стара громада».

Ці дві причини й спонукали мене відгукнутися на столітній ювілей газети.

Журналістика в Киеві постала досить пізно, на яких 20 років пізніше, ніж у Харкові, що вважається за колиску української преси, і довго не було в ньому газети. Виходили різні листки, альманахи, між якими годиться згадати два випуски альманаха проф. Михайла Максимовича «Киевлянин» у роках 1840 і 1841.

Першою газетою судилося стати «Київському телеграфові», що почав виходити 1. VIII. 1859, як «газета політична, наукова й літературна».

Ось її офіційний титул: «Киевский телеграф. Газета политическая и литературная», а з 1861 року: «газета политическая, ученая и литературная».

На жаль, я не можу подати історію «Київського телеграфу» з належною повнотою й докладністю з тієї простої причини, що в Америці і взагалі за кордоном нема жодного річника газети, навіть окремих її чисел, і потрібних матеріялів, які допомогли б вияснити нам зміст і характер часопису. Та й ніхто з істориків преси на Україні не присвятив «Київському телеграфові» жодної уваги, поза короткою згадкою, яку знаходимо в «Історії української преси» покійного Аркадія Петровича Животька. Але він згадує лише про останній період існування цього органу, поминаючи цілком його початки і не спиняючися на його основоположникові. Тому я мусів обмежитися тими відомостями, які давали мені матеріяли Нью-Йоркської публічної бібліотеки, а вони надто скупі й невистачальні, а саме: Русский би-

*) Доповідь на засіданні книгознавчої секції УВАН у Нью-Йорку 23. X. 1959 року.

ографический словарь: Щапов-Юшневский, Спб, 1912; Большая Энциклопедия т-ва «Просвещение» за ред. С. Южакова, з-перед першої світової війни; нарис проф. В. Іконнікова про старий Київ у 12 книзі «Киевской старины» за 1904 р. (стор. 644-645) та монографія Ф. Савченка «Заборона українства в 1876 році», Харків, 1930.

Але найбільше відомостей про Альфреда фон Юнка, що заснував «Київський телеграф» і вів його до самої своєї смерти, я завдячую відомому російському письменникові Миколі Лєскову, що оповів про нього у своїх спогадах про людей старого Києва п. з. «Печерські антики», друкованих спершу в «Київській старині», а згодом передрукованих у збірних виданнях його творів, останньо в 7 томі творів, вид. «Госиздата» в Москві, 1958 р. Я користувався цим останнім виданням, а також українським перекладом «Печерських антиків», що вийшов у Києві 1925 р. накладом «Книгоспілки» за редакцією П. Филиповича. За змогу покористуватися виданням «Книгоспілки» складаю на цьому місці щиру подяку дир. Вол. Радзикевичеві в Клівленді.

Для «українського періоду» «Київського телеграфу» багато цінного матеріялу подає монографія Ф. Савченка, що невдовзі по своїй появі була знищена більшовицькою владою разом з її автором. На щастя, ця книга є в Нью-Йоркській публічній бібліотеці, до речі, сильно знищена. Савченко широко використав спомини М. Драгоманова, які тут для нас недоступні. (Про «Київський телеграф» див. у нього на стор. 134-160).

Юнк був досить плідний, хоч і невисокої марки письменник. Пробував він щастя на різних ділянках: писав вірші, комедії й водевілі — по-російськи й по-українськи; між іншим, перекладав Коженевського, друкував приписи, як робити конфітури, повидла та пастилу (Київ, 1858), як пекти баби, пляцки і мазурки (Київ, 1860), писав про мінеральні води у Васильківському повіті (в «Киевских губернских ведомостях»), про українські чумацькі пісні (там же, 1856 р., ч. 40), видавав «Памятники и виды Киевской, Подольской и Волынской губ.»

З віршованих його творів появилися окремим виданням, українською й російською мовами: «Стихотворения и куплеты» (Київ, 1851, 51 стор.); «Тетушка-невеста», комедія-водевіль, 1852; «Проказы киевлянина в Василькове», водевіль, 1852; «Басни Крылова», водевіль, 1855.

В українських бібліографіях — М. Комарова й Дм. Дорошенка — українські твори Юнка не занотовані.

Щоб познайомити читачів з українською музою редактора-видавця «Київського телеграфу», наведу тут дует парубка Грицька й дівчини Пріськи з його «Малороссийской оперы», вміщеної в згаданій збірці «Стихотворений».

Пріська: «Червонее сонце встало
Із-за хмари, із-за гір.
Я, подумавши немало,
За грибами пішла в бір.
Було смутно там мені,
Що одна броджу в бору...»

Грицько: «Все віддать би рад тобі,
Бо без тебе я умру...»

(Цитую за книгоспілчанським виданням «Вибраних творів» М. Лескова).

Щодо самого «Київського телеграфу», то в згаданих вище джерелах знаходимо про нього такі інформації:

Газета почала виходити з 1 серпня 1859 р. і появлялася до ч. 71 1876 року, коли була заборонена у зв'язку з нагінкою на український рух. В роках 1859-1863 виходила двічі на тиждень, а від року 1864 — тричі. Першим редактором був сам А. Юнк, але підписував газету, як відповідальний редактор, спочатку Н. Чернишов, а згодом — здебільшого А. Ф. Сніжко-Більський. Від 1. VIII. 1859 до ч. 31 1860 р. як редактори фігурували Юнк і Н. Чернишов; потім до ч. 81 1867 р. — сам Юнк; далі, аж до ч. 87 1869 р. — А. Сніжко-Більський; відтоді, до ч. 93 1870 року видавець — Юнк, редактор — Сніжко; потім, до ч. 26 1871 р. відповідальний редактор — Сніжко; від ч. 27 1871 до 1874 р. видавець — дружина А. Юнка, Н. Ф. Юнк, відповідальний редактор — Сніжко; від 1874 р. до ч. 123 відп. ред. — Сніжко; від ч. 123 1874 р. видавець — А. І. Гогоцька, відп. ред. — Сніжко.

При газеті виходили літературні додатки in 4°: 1860 р. чч. 1-6; 1861: 1-15; 1862: 1-12 і 1863 р.: 1-10.

А. фон Юнк провадив газету до самої смерти. Помер він 13 серпня 1870 року. Некрологи його були вміщені тоді ж у ч. 93 «Київського телеграфу» і в ч. 319 «Биржевых ведомостей». Зайво говорити, що ці некрологи були для мене недоступні. Подані нижче про нього відомості беру з «Печерських антиків» М. Лескова. Лєсков у 1849-1855 роках жив у Києві, де перебував на службі в скарбовій палаті, і добре пізнав його мешканців та описав їх у своїх барвних спогадах. Треба сказати, що Лесков полюбив Україну, її природу, народ та його мову і цю свою симпатію висловив у низці своїх творів. Йому, між іншим, належать теплі спогади про Шевченка, овіяні справжньою приязню й пошаною («Остання зустріч і остання розлука з Шевченком»), і кілька статтей, присвячених Шевченкові.

Характеристику Юнка, що її подав Лєсков, наводжу тут за українським перекладом «Книгоспілки» (стор. 162-164), кориґуючи по-

декуди цей переклад за російським оригіналом, надрукованим у 7-му томі «Ґосіздат-у».

Ось що оповів Лєсков про Юнка, якого помилково називає Юнґом.

«Альфред фон Юнк, — каже він, натякаючи на його вірші й комедії, — щось пустив із свого Олімпу, але що саме, — не пам'ятаю. Не можна не згадати про цього молодика з найдобрішою душею, цілком неписьменного і без найменшої тіні хисту, що мав одначе непереможну пристрасть до літератури, яка його коштувала дуже дорого. Та він, здається мені, вартий вдячної згадки від киян, якщо не як поет, то як самовідданий піонер періодичного видавництва в Києві. До Юнка в Києві не було газети, і заходитися коло її видання значило тоді напевне зруйнуватися.

Але це Юнка не спинило: він заснував газету, розуміється, російську, яку назвав „Телеграф". Та замість подяки зустрічав він скрізь і всюди страшне глузування. По щирості сказавши, „Телеграф" Юнкового видання мав чимало смішного, а проте він є дід київських газет. Грошей на видання Юнк довший час не мав і, щоб розпочати газету, він спершу пішов під час Кримської війни 1854-1855 рр. „командувати над волами". Тут потрапив він заощадити деякі гроші і потім усе те самовіддано поклав і спалив на вівтарі літератури. Це був справжній літературний маніяк, якого ніщо не могло спинити: він видавав і видавав, поки не стало на що видавати. Літературна нездарність його була безприкладна, але, крім того, напосілася на нього лиха доля. З його „Телеграфом" на перших кроках траплялися сміхотворні історії, що їм, чого доброго, важко повірити. Він був переповнений неймовірними друкарськими помилками. За ці помилки цензор Лазов уважав за доцільне закрити газету. А спростування цих помилок бували ще кумедніші. За поправки Юнк приплачував іноді більше, ніж за помилки: одного разу в його газеті з'явилася поправка, а в ній стояло буквально таке: „У вчорашньому числі, на шпальті... у нас надруковано: «пуговица» (себто ґудзик — В. Д.), читай: „Богородица". Юнка страшно боліло, що цензор сварив його: „Навіщо, мовляв, було поправляти?"

— Так як же не виправити? — питав Юнк, і, справді, він мав рацію. Та ледве це йому минулося, як бачимо: знову ходить Юнк по місту в ще більшому горі: він спиняв знайомих і, виймаючи з жилетної кишені маленький папірець, казав:

— Подивіться, будь ласка, — от так цензор! Що він зо мною робить! — він не дозволяє мені виправити вчорашню помилку.

Поправка була такого змісту: „Вчора у нас надруковано: „Кияни переважно всі онаністи", — читай: „оптимісти".

— Отаке становище! — вигукував Юнк. Проте трохи перегодом Лазов змилосердився і дозволив надрукувати цю, справді ж таки, потрібну поправку. Але був і такий випадок цензорової самоволі, коли поправка не була дозволена. Трапилося одного разу, що в статті стояло: „Не дивно, що за такого виховання виростають недоблуди». Лазов здивувався, — що це за слово? Йому з'ясували, що хотіли сказати «лизоблюди», але коли ввечорі принесли для цензурування нове число, то там стояло: «Помилково надруковано: недоблуди, — треба читати: переблуди».

Про «Київський телеграф» висловився пізніше М. Драгоманов, що він виходив «без програми й без толку, навіть без граматики».

Ала газета відразу покращала, коли її набула на власність Євдокія Гогоцька, дружина професора.

Про неї і ведення за неї «Київського телеграфу» цікаві відомості подає М. Драгоманов у своїх «Австро-руських споминах», що їх використав і значно доповнив Ф. Савченко у своїй монографії про заборону українства 1876 року.

Набувши 28 серпня 1874 року від удови фон Юнка «Київський телеграф», Гогоцька довго не могла добитися від цензури затвердження зголошуваних нею осіб відповідальними редакторами. Між іншим, цензор не згодився, щоб відповідальним редактором був відомий український діяч Юрій Юрійович Цвітковський. Та й сама пані Гогоцька мала в київського начальства погану репутацію. На протилежність до свого чорносотенного чоловіка, вона мала славу жінки радикальних поглядів. Про неї начальник київського жандармського відділу Павлов висловлювався як про «одну з головних пропаґандисток нігілістичних теорій серед тутешніх жінок» (Савченко, стор. 142).

Чоловік її, проф. філософії Сильвестер Гогоцький, реакціонер і україножер, якого М. Драгоманов характеризував словами «каткі-вець і Плюшкін», поспішив перед владою відхреститися від жінчиного підприємства, заявивши про свою непричетність до «літературних спекуляцій своєї дружини». Мовляв, «грошові справи вони ведуть окремо» (Савченко, стор. 144).

Шукаючи співробітників і редакторів для своєї газети, Гогоцька 3 листопада 1874 року ввійшла в зносини з українцями і заручилася їх співробітництвом. На 1 січня 1875 р. вона оголосила спис співробітників, що охоплював 16 осіб, з яких тільки двоє не були членами «Юго-западного» відділу «Императорского географического общества», який під такою невинною назвою був властиво суто українським науковим товариством. Годиться тут згадати імена співробітників обновленого «Київського телеграфа». Були це: Володимир Антонович, Вільям Беренштам, Хведір Вовк, Мих. Драгоманов, Павло Житецький, Микола Зібер, Сергій Подолинський, Олександер Русов, Юрій Цвітковський, Павло Чубинський, Яків Шульгин та інші. З-поміж галичан треба згадати передусім Володимира Навроцького, рідного дядька нашої письменниці Марії Навроцької-Струтинської, приятеля Драгоманова. Програму обновленого «Телеграфу» опрацював М. Драгоманов. Він же був і одним з активніших співробітників і редакторів газети.

Як звичайно, не всі названі особи брали таку, як він, діяльну участь у веденні газети. На це Драгоманов гірко нарікав у своїх споминах. Праця в редакції впала головно на його плечі та ще на Вов-

ка, Зібера й Подолинського — людей, що незабаром опинилися на еміґрації. Охочих критикувати було чимало, але працювати зголошувався мало хто. Не зважаючи на це, той невеличкий гурток, що провадив газету, зумів у дуже короткий час поставити її на значну висоту. «Київський телеграф» став найкращою газетою в Києві та на Правобережжі, здобуваючи собі щораз більшу популярність у читачів. Редакція присвячувала багато уваги як місцевим, так і загальноукраїнським справам, містячи статті й дописи з австрійської України. В «Київському телеграфі» появилися, між іншим, цікаві спомини Шевченкового приятеля, лікаря Андрія Козачковського, якому Шевченко присвятив свою гарну поезію-посланіє («Давно те діялось», Орська фортеця, 1847 р.) — спомини про славного нашого поета.

Напрям і популярність газети не могли, очевидно, не звернути на неї уваги адміністрації, ворогів українського руху та конкурентів, передусім редактора щоденника «Киевлянин», проф. Віталія Шульгина, колись ліберала, а тепер ретрограда, що підтримував у своїй газеті уряд та його політику в краю. На «Телеграф» посипалися доноси до влади. Тож не дивно, що вже в січні 1875 р. київський цензор Пузиревський одержав із Петербурґу від начальника головного управління в справах друку наказ пильно стежити за газетою. «З огляду на те, що Головне управління дістало деякі відомості про газету „Київський телеграф", пропоную вам, — писав начальник головного управління, — при цензуруванні згаданої газети ставитися до неї з особливою пильністю і, між іншим, не допускати в ній жадних статтей, що проводять українські тенденції». А за місяць прийшов новий, подібний наказ — і так безперестанку.

Тим часом і в самій редакції почалися нелади. Пані Гогоцька, підцьковувана своїми приятелями — радикалами-космополітами московського зразка, почала докоряти редакції за «націоналізм» і вимагати ведення газети в загальнодемократичному дусі. І це тоді, коли з українського боку нападали на редакцію саме за космополітизм. Не дрімали також единонеділимці чорного кольору. Один із їхніх ватажків, Михайло Юзефович, що заплямував себе як зрадник у 1847 році, під час арешту Костомарова, тепер знову виявив себе Юдою, подавши урядові «докладную записку», себто меморіял із доносом про небезпеку українського руху. У своєму доносі Юзефович звертав увагу уряду на діяльність Південнозахіднього відділу географічного товариства і зокрема на «Київський телеграф». «Діставши у відділі Географічного товариства зав'язок, — писав він, — маючи свою друкарню, україно філи захотіли мати і власну газету в краю, але тому, що це їм не пощастило, вони взяли в свої руки газету,

яка існувала давніше, а саме «Київський телеграф», що останнім часом перейшов у власність пані Гогоцької, дружини професора. Під купленою фірмою безграмотного, що навіть не живе в Києві, Сніжко-Більського, як редактора, „Київський телеграф" видається властиво завзятими українофілами з-поміж університетської молоді, що знайшли в ньому те, чого домагалися: свій літературний орган».

Був натиск і на Гогоцького, і переляканий професор, що вже раніше дистансувався від жінчиного підприємства, кажучи, що він не має з ним нічого спільного, і держався збоку, тепер почав натискати на дружину, щоб вона дала собі спокій з українцями.

Гогоцький почав нагло впадати до кімнати дружини, коли в неї був редактор, чіплявся до неї і до редактора. Гогоцька налякалася і з свого боку почала чіплятися до редактора, щоб той змінив напрям, загрожуючи в противному випадку виповідженням. Через її причіпки з газети виступило 13 співробітників. Врешті 26 липня 1875 року Голоцька таки виповіла редакції, закидаючи їй український націоналізм. Але, позбувшися добрих співробітників, «Київський телеграф» почав швидко котитися вниз. Проте й зміни в редакції не врятували газету перед урядовими бичами і скорпіонами, і 5 липня 1876 року «Київський телеграф» припинено в зв'язку з забороною українства; офіційно повідомлено Гогоцьку про закриття 17 липня.

Так загинув часопис, що короткий час був рупором українського руху в межах царської імперії.

На зміну «Київському телеграфові» прийшли у 80-их роках газети «Труд» і «Заря», що намагалися продовжувати його діло, заступаючи українські справи, але й їх спостигла та сама доля.

Багато цифр — але про них треба знати

ПЕЧАТЬ СССР В 1960 ГОДУ. Статистические материалы. Издательство Всесоюзной книжной палаты. Москва 1961. 176 стор.

Рецензований збірник подає дані про книжки, журнали і газети (а також рецензії, ноти, карти і т. д.), видані в СРСР минулого року. Однак з уваги на широту тематики в цій рецензії ми будемо змушені обмежитися обговоренням статистичних даних про книжки. Журнали і газети, сподіваємося, будуть докладніше розглянуті іншим разом. Постараємося звернути увагу на мовний бік книгарської справи, хоч і багато іншого цікавило б читача, але на те бракує місця.

На статистичні матеріяли 1960 року ми чекали з великим нетерпінням: адже це був другий рік русифікаційної лінії, яку після короткого антракту «нової національної політики» здійснює партія. Власне ця обставина вимагає, щоб національному аспектові присвятити особливу увагу, порівнюючи числа 1960 з 1958-59 рр. Спробуємо це зробити, наперед вибачаючися за море чисел.

1960 року в СРСР видано 76 064 назв книжок, накладом 1 239,6 мільйонів примірників. Російською мовою вийшло 55 337 назв, накладом 1 016,3 мільйонів примірників, мовою інших народів СРСР 18 709 назв, наклад — 187,5 млн примірників. За роки 1958-59 число російських назв зросло на 22,1%, а наклад на 14,7%. Число назв мовами народів СРСР зросло на 12,5%, загальний наклад лишився без істотних змін (точніше: на 100 тис. примірників знизився супроти 1958 року: у 1960 вийшло 187,5 млн, а в 1958 їх було 187,6 млн). Катастрофічним для національних мов був 1959 рік: якщо російська книжка зросла тоді і щодо кількости назв (8,9% порівняно до 1958 року) і щодо загального накладу (на 7,4%), то при зрості назв на 8% наклад книжок національними мовами знизився на 5,5 млн примірників, тобто впав до 97,1% продукції 1958 року. З цього погляду 1960 рік, як бачимо, приніс певне покращення порівняно до 1959 року. Однак якщо російські видання зробили знову великий стрибок угору, національні видання в цілому лишилися на тому самому рівні, а тим самим стосовно російської продукції йдуть униз. Зріст російських видань, абсолютний і відносний, побачимо яскравіше на тлі даних про українськомовну книжку.

В абсолютних числах кількість російських назв зросла в 1959 році на 4 тис. (точніше: 4 021) в порівнянні з 1958 роком, а 1960 року була вищою на 10 тис. назв супроти стану 1958 року. За цей самий час українських назв вийшло в 1958 році — 3 975, у 1959 — 4 048, у 1960 — 3 844, тобто у 1959 році на 73 назви більше від 1958 року, а в 1960 на 131 назву менше від 1958. Сам приріст російських назв за два роки у два з половиною рази більший від річного випуску українських назв.

Тепер про наклади. У порівнянні з 1958 роком російських книжок вийшло в 1959 році більше на 64,5 млн примірників, а в 1960 — на 132,0 млн примірників. У цей самий час наклад українських книжок був на 13,1 млн примірників нижчий у 1959 році і на 9,3 млн примірників

нижчий у 1960. Таким чином, коли українські наклади раптово падали, зростали не тільки наклади російських видань, але, хоч і нерівномірно, зростали також наклади «національних» видань, крім українських. Якщо загальний наклад всіх неросійських книжок, включно з українськими, у 1959 році впав на 5,5 млн, то наклад самих українських книжок упав на 13,1 млн; з чого виходить, що наклад неросійських і неукраїнських видань у тому ж році виріс на 7,6 млн примірників.

В абсолютних числах українська книжкова продукція в УРСР виглядає так: 88,4 млн примірників у 1958 році, 75,3 млн — у 1959, 79,1 — у 1960. І знову ж сам приріст російських накладів за два роки майже вдвічі перевищує українську продукцію одного року.

Досі ми порівнювали українські назви й наклади з загальносоюзними даними про випуск російських книжок. Як виглядають дані про випуск російських книжок, що виходять на Україні? Кількість назв російських видань на Україні становила в 1958 році число 2 534, в 1959 — 2 628 (отже на 96 назв більше, в цей же час число українських назв зросло лише на 73), а в 1960 — 3 893; зріст на 1 265 назв у порівнянні з попереднім роком і на 1 361 у порівнянні з 1958 (пригадаймо, що в 1960 році українських назв видано в УРСР на 204 менше, ніж попереднього року, і на 131 менше, ніж у 1958).

Подібний образ бачимо і в ділянці накладів російських книжок в УРСР. До вищеподаних річних українських накладів додаймо тепер числа російських: 25,3 млн у 1958 році, 22,0 — 1959, 31,1 млн — 1960. Отже якщо наклад українських книжок у 1959 році знизився на 13,1 млн, то відповідно наклад російських знизився лише на 3,3 млн; наклад українських книжок у 1960 році залишається на 9,3 млн нижчим від стану 1958 року, а наклад російських збільшився на 5,8 млн. Ще яскравіше видно зріст питомої ваги російських видань, коли порівняти роки 1959 і 1960: скромний приріст українських накладів (ледве 3,8 млн) супроводиться ростом російських накладів на 9,1 млн примірників. Це значить, що, рахуючи у відсотках, відносний ріст російських видань у багато разів перевищує українські.

Назагал українська громадськість за кордоном виявляє мало зацікавлення питаннями культурного життя, в тому числі видавничою справою, у наших «співвітчизників», наприклад, у Білорусії і Прибалтиці. На нашу думку, слід не тільки порівнювати дані про Україну і Росію; щоб мати справді об'єктивний образ українських обставин, — знання Прибалтики є конечне. Не маючи наміру пробувати розробку цього завдання, вважаємо доцільним коротко навести статистичні дані про кількість книжок і їх наклади в Білорусії, Литві, Латвії та Естонії.

Щодо кількости назв, то в трьох балтицьких республіках у 1958-60 роках нотується зріст видань національними мовами: у Латвії — 1 071 книжка в 1958 році, 1 256 — у 1959, 1 505 — у 1960. У Литві відповідні дані за ці ж роки такі: 1 365, 1 691, 1 768; в Естонії — 939, 933 (мале зниження), 1 188. У Білорусі: 748, 571 і 425 (за ці самі роки число російських книжок у БРСР: 709, 744, 1 175). Кількість російських назв в усіх балтицьких республіках становить лише відносно незначний відсоток загального числа; про ситуацію, в якій кількість російських назв дорівнювала б або й перевищувала кількість національних, як це є в УРСР, нема й мови.

Пам'ятаючи, що кількість населення в Литві, Латвії й Естонії у багато разів менша, приходимо до сумної думки про культурне життя в УРСР. Коли перерахувати, скільки назв книжок виходить на мільйон населення в УРСР і в Литві, Латвії й Естонії, то, навіть враховуючи російські назви до загального числа назв в УРСР, дістане-

мо жалюгідний образ культурного рівня в УРСР. Варто лише уявити, що це значить, що 37 млн українців спромоглися видати в 1960 році 3 844 книжки, а мільйон естонців — 1 188, два мільйони латишів — 1 505, а два мільйони литовців — 1 768. Мала для нас потіха, що білоруси стоять приблизно на нашому рівні.

Це про кількість книжок. Тепер дещо про наклади, тобто про число людей, що книжки купують і читають. Йдучи далі можна підрахувати, скільки примірників українських книжок припадає на одного українця і скільки в інших республіках. Поділивши наклад на число людности даної країни, стверднемо, що на Україні «споживання» книжок значно нижче, ніж у прибалтицьких республіках. Статистика про видання творів національної й російської літератури покаже нам далі рівень культурної сателізації і провінціялізації УРСР. Мірилом сателізації культури буде для нас числове відношення назв і накладів книжок російської й української художньої літератури в УРСР і відповідно національних і російської літератури в інших республіках. Чим більша відносна перевага книжок російських над національними і російських над іноземними, тим більше дана республіка сателізована і провінціялізована культурно *).

*) З уваги на те, що на національні мови перекладається велике число політичних і чисто пропаґандивних брошур з російської мови, які мають лише короткочасне значення і ніяк не характеризують дійсних обставин, беремо під увагу не загальне число всіх книжок, перекладених на національну мову з російської та іноземних мов, а лише видання з ділянки художньої літератури (без уваги на мову даного видання), хоч при тому не виключене, що під рубрикою іноземної літератури на Україні трапиться, наприклад, російський переклад англійської книжки, виданий у Києві.

1960 року на Україні вийшла 251 книжка російської художньої літератури, в Латвії — 46, у Литві — 36, в Естонії — 48; їх наклади відповідно: в УРСР — 8,6 млн, у Латвії — 0,7 млн, у Литві — 0,4 млн, в Естонії — 0,8 млн. Рівночасно книжок національної літератури даної республіки вийшло: в УРСР 513 (наклад 11,8), в Латвії 121 (наклад 1,9), у Литві 118 (наклад 1,6), в Естонії 67 (наклад 1,0). Супроти відносно високої пропорції видань російської літератури в Естонії (48:67) стан на Україні трохи кращий (приблизно 1:2), однак тут в накладах російська література посідає дуже високе місце (це враження підтверджують дані про кількість друкарських аркушів: російських книжок видано об'ємом 88,9 млн аркушів, українських — 116,3 млн аркушів, отже українські, число яких є більше, — це часто тоненькі брошури). Зовсім виразна перевага книжок рідною мовою в Латвії і Литві як у назвах, так і в накладах.

Ще яскравіший контраст у співвідношенні книжок російської літератури і літератур іноземних: в УРСР на 251 російську книжку видано лише 111 чужоземних (наклад 3,8 млн), у Латвії на 46 російських 44 іноземних (накладом 1,0 млн, отже фактично більше від російських), у Литві на 36 російських аж 68 іноземних (наклад яких у 2,5 рази більший від російських — 1,1 млн), в Естонії на 48 російських — 76 іноземних (наклад 1,5 млн — у два рази більший від російських). Білорусія видала значно більше національних книжок (113), ніж російських (36), при чому, і відношення накладів тут корисніше, ніж в УРСР (російські 1,0 млн, білоруські 1,6 млн), зате кількість аркушів тих і тих майже однакова. Отже знову «брошуризація». З іноземних літератур у БРСР видано лише 13 книжок (наклад 0,5 млн).

Цей огляд хочемо закінчити наведенням даних про справді ка-

тастрофічний спад назв і накладів дитячої літератури в УРСР (без підручників). Ось числа, які не вимагають коментарів: 1960 в УРСР видано 293 назви дитячої літератури накладом 13,8 млн примірників, 1959 — 319 назв, наклад 18,0 млн, 1958 — 315 назв. наклад 24 млн. Отже спад накладу майже в два рази. Додаймо до цього, що Видавництво дитячої літератури УРСР щораз частіше видає книжки, перекладені з української мови на російську, або російських письменників в оригіналах, і тоді картина буде повна (про це захоплення дирекції Дитвидаву перекладами на російську мову писалося вже в київській «Літературній газеті»).

Нарешті, слід було б звернутися з окремим проханням до редакції рецензованого річника. На 54 стор. подано дані, нами наведені, про число назв і накладів українських книжок в УРСР. На стор. 60, де є числа про весь СРСР, подано, що в СРСР вийшло 3 852 назви українською мовою, наклад — 80 580 тис. З цього виходить, що українською мовою за межами УРСР видано 8 назв (наклад 1,5 млн примірників). Що це за видання? Чому, подруге, не подано, крім збірних даних, накладів окремих українських газет, як це робиться з всесоюзними й республіканськими російськими виданнями?

*

Не є завданням оглядача статистичної збірки говорити про політичні, культурні чи соціяльні обставини, які характеризують країну чи країни, про які говорить статистика. Однак, навіть, добираючи числа, ми доконуємо вибір, який можна пояснити власне нашим поглядом на ці політичні й культурні обставини. Отже щиро скажімо про наші упередження.

Прийнято говорити про русифікацію України, здійснювану режимом в УРСР і СРСР. Наведені числа таку думку підтверджують. Думаємо однак, і в цьому переконанні зміцнюють нас дані про балтицькі (а також кавказькі, за браком місця тут не цитовані) республіки, що немала частина негативних явищ в УРСР є не тільки наслідком диктату з Москви, а й наслідком «домашніх» обставин, дуже давнього походження. Можна представити їх так. Поперше, порівняно з балтійцями ми (а також росіяни) стоїмо загально на нижчому культурному рівні; наклади видань Шекспіра, Бальзака чи «трудних» рідних письменників не тільки нормально більші в абсолютних числах, ніж на Україні, відносно вони перевищують російські. Подруге, малі наклади слід пояснити не тільки загально низьким рівнем, а й ще одним чинником, який, на нашу думку, можна б усунути й без того, щоб у Кремлі наступили зміни: це поганий кольпортаж, низький рівень персоналу книгарень (дуже часто це люди, які української мови взагалі не знають, а до української книжки ставляться вороже), наслідком чого багато книжок взагалі не доходить до малих і середніх міст, не згадуючи вже про село. Однак масова акція з боку покупців, які вимагали б, щоб їм потрібну книжку замовлено, а одночасно «чистка» в апараті книготоргівлі, яку треба почати від Києва, напевно дали б добрі наслідки. Якби існував сильний тиск на книгарні, вони змушені були б змінити стиль роботи.

Багато вже писалося про нецікаві, безвартісні книжки з сателітних країн, які чомусь мають першість у видавничих плянах Києва. Хочеться запитати, чи цей вибір справді завжди диктує Москва, чи він є наслідком незнання, браку культури й сміливости в літературно-видавничих колах Києва? Не є таємницею, що зовсім винятково українські видавництва випускають переклад, який ще не появився російською мовою.

Байдужість і ворожість працівників книготоргівлі до української книжки має свого відповідника в звичаях випускати масові видання

популярних іноземних авторів по-російськи. У гонитві за грішми нехтується зовсім праця над тим, щоб розвинути український книжковий ринок. А потенційно він не малий. Це не тільки сорок мільйонів в УРСР (бо й неукраїнці купують українські книжки), але й 5-10 мільйонів поза УРСР українців і людей українського походження. Ми переконані в тому, що добра книжка з ґатунку популярної літератури може рахувати на дуже високий наклад. Тільки якщо це переклад, то треба вибирати книжку добру, і наклад її піде ще більший, коли вона ще не видана російською мовою. Маємо приклад популярного роману польського письменника Тирманда, який розійшовся двома виданнями (перше 65 тисяч, друге 100). А якщо це книжка українського автора, то хай у нього знайдеться стільки національної гідности, щоб не «продавати» її російському видавництву ще до того, як вона вийде по-українськи.

На жаль, це ще не все. Трапляється й так, що київські «вчені», сини селян з-під Черкас або Києва, протестують і обурюються, коли видавництво хоче випустити їх книжку українською мовою. Не вільно забувати про звичайний сервілізм, про випадки, коли українці бувають більшими антиукраїнцями, ніж чисті росіяни; складається так, що саме цієї породи люди обсадили відповідальні посади в Києві. І хто зна, чи це раптове збільшення числа російських книжок в УРСР минулого року не треба завдячувати нашим рідним малоросам, які, почувши, що з Москви віє вітер на «злиття націй», охоче поспішили, щоб бути першими. Підозріваємо, що в Талліні, Ризі й Вільні людей цього типу значно менше.

В антології Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження» є твір Б. Антоненка-Давидовича «Смерть». Герой повісті Горобенко, єдиний українець у складі місцевого партійного комітету, висловлюється проти того, щоб дозволити український журнал. Це було в 1920-их роках у провінційному місті. Від того часу багато змінилося, але Кость Горобенко перетривав щасливо усі завирюхи, він живе тепер у Києві і працює директором великого видавництва.

П. ЧЕРНОВ

З новин шевченкознавства

Академія наук УРСР. Державний музей Т. Г. Шевченка. ПИТАННЯ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА, випуск 2. Видавництво АН УРСР, Київ, 1961. Стор. 125 + 3 нп.

Ще в 1958 році Державний музей Т. Г. Шевченка при Академії наук УРСР у Києві започаткував першим випуском серійне наукове видання під назвою «Питання шевченкознавства». Очолюють цей музей В. Х. Косян, як директор, і Ф. Д. Красицький, як заступник директора, і в ньому працює, як «старший науковий співробітник», відомий шевченкознавець, спеціяліст у текстології «Кобзаря» Михайло Новицький.

Для участи в першому випуску «Питань шевченкознавства» керівництво музею встигло притягнути ряд дослідників Шевченкової біографії і творчости, які й дали декілька цікавих джерельних і критичних матеріялів з досліджуваних ними ділянок, наприклад, «Естетичні погляди Шевченка» (Г. П. Матвієць), «Київська Русь у творчості Шевченка» (Л. Є. Махновець), словник «Мови Шевченка» (К. П. Дорошенко) та інші.

Останніми місяцями появився

другий випуск «Питань шевченкознавства». Вийшов він з показовим для важких видавничих умов в УРСР великим спізненням, бо, згідно з каталогами «Міжнародної книги», вихід цього випуску був заповіджений на третій квартал 1960 р. і в 1961 р. мав вийти уже третій випуск цього видання.

Супроти першого випуску зміст другого дуже вбогий. На нього склалося всього сім статтей, в тому числі три про Шевченка, як мистця, і одна про народні приказки та прислів'я в його поезії, тобто здебільша речі, безпечніші своєю тематикою.

На першому місці йде далека від справжніх питань шевченкознавства і мало цікава стаття Г. Ф. Овчарова п. н. «З матеріялів вшанування Т. Г. Шевченка радянською пресою на Україні в перші роки революції». Автор її, Григорій Філатович Овчаров, літературний критик початку 30-их рр., близький до групи М. Семенка, разом із яким увійшов у березні 1930 р. до ВУСПП, був репресований у середині 30-их років. Звільнений після смерти Сталіна з заслання чи тюрми і «поновлений в членах» Спілки письменників України у вересні 1956 р., Овчаров — мабуть, для досягнення цієї «реабілітації» — опублікував 1956 р. працю про «Володимира Маяковського, як співця дружби народів», а в 1958 р. виступав на сторінках «Комуніста України» «з приводу висвітлення питання про боротьбізм». Опублікована тепер праця Овчарова, уже з ділянки «шевченкознавства» не дає нічого нового навіть для історії культу Шевченка, бо вона є тільки сухим переліком згадок і повідомлень про шевченківські імпрези, зробленим на підставі більшовицької преси 1917-1920 рр. і з поминенням іншої української преси того часу.

Цікава, але спірна своїми твердженнями стаття радянського дослідника Шевченкової політичної поезії і сатири Ю. О. Івакіна про «Значення безцензурности у формуванні ідейно-художніх особливостей політичної поезії Шевченка». Основні твердження автора статті, що Шевченко «більшість своїх політичних віршів ... створював, знаючи, що вони не з'являться в легальному виданні», що ці вірші були свідомо призначені для «таємного розповсюдження», «для активного політичного впливу на суспільну свідомість у бажаному авторові напрямку», дуже натягнені, довільні і, що найважливіше, непереконливі. Всі вони викликані компартійною настановою показати Шевченка як свідомого і активного «революційного демократа», політичного і підпільного діяча, яким поет ніколи не був. В подібному напрямку йде також Д. Косарик, автор дальшої статті п. н. «Перший публіцистичний виступ у пресі Т. Г. Шевченка», намагаючися довести, що надрукована в часописі «Народное чтеніе» в 1860 р. Шевченкова автобіографія була публіцистичним виступом і що Шевченко надрукуванням своєї автобіографії використав «Народное чтеніе», як ... трибуну для своєї настанови проти кріпацтва. «Революційно-демократичним твором» називає Косарик і другу рукописну редакцію цієї автобіографії, опубліковану в «Киевской старине» 1885 року.

Найінтересніші і багаті використаним і поданим матеріялом три дальші статті про Шевченка, як мистця. Особливо цікава ґрунтовна стаття Г. П. Паламарчука про перебування поета над Каспійським морем п. н. «Тарас Шевченко в горах Мангишлаку», опрацьована на підставі нововиявлених у Центральному військово-історичному архіві матеріялів. В статті подано опис перебування на Мангишлацькому півострові військової експедиції, в складі якої був Шевченко, а також докладний перелік і розгляд зроблених там влітку 1851 р. Шевченком рисунків і малюнків. Новопетровського періоду Шевченкової біографії стосується стаття «Сюїта самотности» (до питання про серію рисунків Т. Г. Шевченка «Телемак»

— «Діоген»), що її з добрим знанням предмета написав Я. Ф. Галайчук. Цікава теж ґрунтовна стаття В. О. Судака «Малярська спадщина Т. Г. Шевченка до академічного періоду», в якій подано погляд та оцінку збережених до нашого часу малярських праць Шевченка першого періоду його мистецької творчости, починаючи з юнацьких літ.

Окреме місце в другому випуску «Питань шевченкознавства» займає стаття дослідниці Шевченкової мови і відповідального редактора цього серійного видання К. П. Дорошенко: «Народні приказки і прислів'я у поезії Шевченка». На багатому матеріялі авторка доводить, що Шевченко, використовуючи народні приказки і прислів'я, зміняв і переробляв їх, а то й компонував їх майстерно сам, «вміло вплітаючи в тканину своїх творів».

Видано другий випуск «Питань шевченкознавства», як і перший, неохайно, брошурою, на поганому папері. Тоді як перший випуск вийшов тиражем 2 000 примірників, цей другий, позначений 1961-им роком випуск має вже тільки одну тисячу примірників накладу. Невже таке гостре зменшення тиражу «Питань шевченкознавства» мало б бути виявом реклямованого в радянській пресі посиленого піклування офіційних радянських чинників над дослідами творчости і біографії поета, і то в сторіччя його смерти?!

Б. КРАВЦІВ

Публіцистика науковця і державного мужа

МИХАЙЛО С. ГРУШЕВСЬКИЙ. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934-1959). Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій. Видання Демократичного українського координаційного центру Америки — ДУКЦА, накладом головної управи ОУРДП у США, Нью-Йорк, 1960, 262 стор.

У вступному слові «Від видавництва» (стор. 8) нас таки вразило твердження: «На жаль, поза академіями і ювілейними статтями по часописах у нас нічим особливим цієї сумної річниці (25-річчя з дня смерти Михайла Грушевського — прим. рецензента) не відзначено, якщо поминемо подарунок великої „Історії України-Руси" та „Історії української літератури", що їх спромоглася перевидати „Книгоспілка" в Нью-Йорку».

Невже можна «поминути» перевидання обох капітальних наукових праць і той колосальний труд, який у це перевидання вклали видавці? Саме таким живим пам'ятником українська еміґрація найпромовистіше вшанувала пам'ять великого історика, громадянина, політика і видатного державного мужа, який у поточній історії України створив епоху. Рецензований же збірник статтей є тільки скромним додатком до звеличення цієї небуденної людини: видавці та упорядник обмежилися «вибором найважливіших», на їх думку, писань Грушевського на громадсько-політичні та культурно-наукові теми і не вичерпали всієї його публіцистики ні хронологічно, ні тематично. Таке обмеження треба вважати недоліком збірника, бо неповна збірка публіцистичних праць не спроможна чітко визначити політичний профіль голови Української Центральної Ради і першого президента Української Народньої Республіки.

Нам здається, що треба було зібрати та впорядкувати цілість публіцистичної спадщини М. Грушевського і видати її кількома томами, пристосувавши їх черговість та проміжки часу між ними до наших видавничих спроможностей і політичних потреб. Першочерговою повинна б бути в такому аспекті його публіцистика з доби державного будівництва — 1917-1919 роки. На зміст такого тому (скажім, на дру-

гий у черзі, а перший щодо появи) мали б складатися всі його статті, промови та виступи з того часу. Інші томи охоплювали б тоді його передреволюційні і еміґраційні публіцистичні писання. Це напевно дало б пластичну силюету Грушевського і одночасно збагатило б нашу, і так бідну політичну літературу та думку. А так вийшов, хоч і корисний та вдалий, але тільки фраґмент його поглядів і політичного мислення.

Однак, не зважаючи на такі критичні зауваги, треба вітати задум та його реалізацію і впорядника, і видавців, бо вони відсвіжили в українській громаді погляди видатного суспільного мислителя, висловлені понад 40 років тому, які великою мірою залишилися гостро актуальними ще сьогодні.

В своєму нарисі «Життя й діяльність Михайла Грушевського» (стор. 11-30) Володимир Дорошенко дав стислу характеристику нашого історика та політика, хоч деякі періоди його життя насвітлені, на нашу думку, дещо побіжно; ідеться передусім про період державного будівництва, який після нашого програшу викликав був дуже контроверсійні погляди на постать Грушевського, при чому багато публіцистів поводилися з цією постаттю самовільно, спотворюючи його величезний вклад у це будівництво і дискримінуючи його політику. До речі, це оплюгавлювання Грушевського триває по сьогодні по цей і по той бік залізної завіси. Велика шкода, що в згаданому нарисі не збито всіх цих підступних напастей та наклепів.

Статті з брошури «На порозі нової України» (Київ, 1918), що в рецензованому збірнику виповнили розділ п. н. «Самостійна Україна» (стор. 33-110), ще сьогодні читаються не тільки з хвилюванням, як документи нашого недавнього драматичного минулого, — вони примушують кожного призадуматися над ситуацією нашої теперішньої політики на чужині. Іншими словами, в нас у дечому небагато змінилося, бо проблеми, порушені М. Грушевським, ще сьогодні пристрасно дискутуються так, ніби вони ніколи не були ставлені на порядок дня наших політичних обговорень. Справді варто б еміґрантським діячам вглибитися в думки Грушевського, а тоді дехто з них переконався б, що небагато є справ, «нових під сонцем». Може, тоді ми були б більше спроможні поширювати та поглиблювати нашу політичну думку і збагачувати нашу політичну культуру, що в теперішню пору є, мабуть, єдиним на потребу.

І так, м. ін., читаємо: «Наш уряд мусить мати повну свободу діяльности, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки» (стор. 35). Чи в обличчі такого ствердження можна ще далі дискутувати на тему, чи не був Грушевський «федералістом»? Або чи теза «треба відкинути ілюзії, мов би то ми на когось можемо спиратись, мов би хтось стоїть за нами» не говорить промовисто, що Грушевський заступав концепцію орієнтації на власні сили?

В статті «Очищення вогнем» (стор. 40-43) дана якнайкраща характеристика російсько-більшовицького режиму. До неї ми не спроможні нічого додати і нічого від неї відняти. Написана ця стаття 4 лютого 1918 року, під Сарнами! А хто з нас не погодиться з переконанням Грушевського, що держава «має бути заповнена соціяльним і культурним змістом, відповідно нашим намірам та бажанням, тобто бажанням та інтересам трудового українського люду» (стор. 49)? Хібащо тільки ті, що мріють виключно про владу на Україні — тепер або в майбутньому.

А найцікавіше наново познайомитися з поглядами Грушевського на орієнтації в українській політиці: він якнайрішучіше констатує «кінець московської орієнтації» (назва окремої статті — стор. 57-60) і неприховано прагне орієнтувати Україну на Захід і Чорне море. «Історичні умови життя, — пише він, — орієнтували Україну на захід,

географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море» (стор. 66). Ніби в стані політичної візії, ніби передбачаючи пересунення важелів у міжнародній політиці (а до політики потрібна здатність передбачати), Грушевський дає добру, хоч і коротку, аналізу питомої ваги США (стор. 73) і приходить до висновку: «Більш демократичний, ніж якийнебудь з европейських народів, більш ініціятивний, більш сміливий у замислі та виконанні, цей народ (американський — примітка наша) може багато чому навчити наші кадри робітників і діячів». Він уважає США «великою школою» для них, школою практичною.

Полем публіцистичного зацікавлення М. Грушевського є всі ділянки нашого складного політичного життя, висловом чого є його солідна стаття «Підстави великої України» (стор. 90-110). Тут він займається, м. ін., також і єврейським питанням, стверджуючи, що «участь євреїв у протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ані трохи за них не відповідає» і що «відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а влегшувати діло національного порозуміння (стор. 97).

Друга частина збірника (стор. 113-210) не впорядкована: тут зустрічаєте статті з 1926, а поруч них з 1903 року, що великою мірою перешкоджає проглядності матеріялів. Така суміш дат була б дозволена, якщо йшлося б про тематичні цикли. Все ж таки треба позитивно оцінити, що ці статті включено в збірник, бо вони вже аж надто припали порохом забуття. З притаєним віддихом читається промова голови Центральної Ради на її засіданні 17 грудня 1917 року, яка є звітом про 9-місячну діяльність українського революційного парляменту. Від промови віє оптимізмом та глибокою вірою в творчі сили українського народу (стор. 150-155). Відразу пізнати, що говорить людина широкого історичного та політичного діяпазону. В цю частину збірника включені також статті на суто літературні та історичні теми, які, на нашу думку, повинні б радше появитися в збірнику літературних чи науково-історичних статтей Грушевського.

Третя частина збірника в цілому присвячена ювілеєві академіка М. С. Грушевського в 1926 році. Вона багатюща документарним матеріялом, у широких колах громадськости мало відомим. Не нам давати оцінку щодо повноти та вичерпности цих матеріялів. Але можна висловити думку, що наукова діяльність Грушевського «в оцінці східнього і західнього наукового світу» задокументована доволі випадково. Про цю діяльність висловилося позитивно чи критично далеко більше компетентних осіб.

У цілому збірник робить і щодо технічного оформлення, і щодо змісту (враховуючи при цьому наші критичні завваження) симпатичне враження. Вартість його передусім у тому, що він збагатив нашу політичну літературу і, може, якоюсь мірою спричиниться до об'єктивнішого трактування Михайла Сергійовича тими, що дали себе повести на манівці якнайгострішої критики та засуджувальної оцінки всієї його політичної діяльности. Справа тільки в тому, щоб вони познайомилися з думками Грушевського, так би мовити, з першої руки, а не вірили на слово різним несумлінним інтерпретаторам справа чи зліва. Як дивно це не звучало б, але фактом є, що ці фальсифікатори об'єдналися в напастях на Грушевського-політика, який був державним самостійником і орієнтувався на власні сили українського народу. З несумлінних інтерпретаторів та фальсифікаторів з тоталістської «лівиці» годі дивуватися: вони послідовні і щодо Грушевського як науковця та політика, і щодо державної самостійности України, і щодо політичної концепції орієнтуватися на власні сили.

В. П. СТАХІВ

НОТАТКИ

Павільйон України в Загребі

Повідомлення в хорватських столичних газетах, що у вересні цього року Українська РСР братиме участь у 61 Міжнародньому ярмарку в Загребі, викликало в тутешніх колах тим більше зацікавлення, що УРСР виступатиме тут з власними експонатами у власному павільйоні.

Загребський Міжнародній ярмарок є одним з найстарших у східньо-південній Європі — перший такий ярмарок мав місце в 1909 році. Його влаштовують двічі на рік: на весну, звичайно в березні, і восени, переважно у вересні. Його площа займає 470 тис. кв. м. відкритого і понад 140 тис. кв. м. закритого простору. В цьому році, у вересні, взяло участь у ярмарку понад 30 держав усіх континентів, що промовисто підкреслює його міжнародньо-економічне значення. Окреме значення ярмарок має для країн Середньої та Південної Європи. В цьому році, наприклад, ярмарок відвідало понад 1,5 млн осіб. Торговельних умов підписано на суму 300 млрд динарів (1 доляр рівняється 750 динарам), в тому числі Українська РСР підписала експортних умов на 3,75 млрд динарів, тобто 5 млн долярів або 1,25% всього ярмаркового обороту. Позиція України, як виходить, не надто видатна, але не в цьому справа. Основна справа в тому, що Українська РСР виступила тут, як уже двічі на Марсельській міжнародній виставці, самостійно.

Під час ярмарку хорватська преса, як також і всі газети в Югославії, досить широко писала про павільйон України — були подані огляди виставки експонатів УРСР і зреферовані економічні розвойові процеси на Україні за останні 40 років. Газети спинилися тільки на економічних питаннях, всі інші ділянки життя українського народу були дискретно промовчані. Це, може, й зрозуміле, бо ж Югославія, хоч вона веде свою самостійну економічну та зовнішню політику і має розходження з СРСР у ділянці ідеологічній, прагне мирно співжити та співпрацювати з «країнами соціялістичного табору».

Не зважаючи на такі тіньові нюанси, участь УРСР в Загребському ярмарку треба вважати видатним здобутком для українського народу, бо тут Україна вперше виступила як самостійний економічний фактор. Югославські та закордонні відвідувачі павільйону УРСР могли виробити собі погляд на економічну силу України, зокрема на її здобутки в ділянці індустріялізації. Хоч не було точніших даних про історію України і хоч окремі факти з української поточної історії не були об'єктивні, все ж таки кожний відвідувач, зокрема югославський, міг мати уявлення про зфедеровану державу, бож югослави самі живуть у федеративній державі. (Як відомо, Федеративна Югославська Народня Республіка складається з таких союзних республік: Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія-Герцеговіна, Чорногора і Македонія). Югослави добре знають, що означають у конституції такі слова: «Кожна держава в союзі має право виступити із союзу і стати самостійною державою».

На терені ФЮНР живе понад 40

тис. українців, які дуже зраділи, що в Загребі був окремий український павільйон. Не дивно, що саме там вони побували найдовше, ознайомлюючись найдокладніше з українськими експонатами. Треба визнати, що уряд УРСР приклав багато зусиль, щоб зарепрезентувати економіку України якнайкраще. Кожний відвідувач отримував при вступі до павільйону дві дбайливо видані брошури про Українську РСР; крім цього, можна було дістати найрізнородніші проспекти, присвячені окремим виробництвам. Обидві брошури видані хорватською мовою. Перша під назвою «Квітуча Радянська Україна», автором якої є голова ради міністрів УРСР, Володимир В. Щербицький, подала на 72 сторінках загальні офіційні інформації про УРСР. Друга брошура п. н. «Радянська Україна — великий каталог» є фактично альбомом знімок, присвячених економічному виробництву та культурному життю України. На 64 сторінках подані стислі відомості у формі коментарів до окремих фотознімок. І знову треба визнати, що обидва видання виконані дуже дбайливо, якщо мова про технічне оформлення. Але українського відвідувача з Югославії більше ніж дивує факт, що все подано так, ніби Україна постала щойно в 1917 році, ніби український народ почав жити щойно з 1917 роком, і що вся заслуга за економічний розвиток України належить тільки комуністичній партії і товаришеві «Владіміру Іллічу»...

На ґлорі перед павільйоном був піднесений червоно-блакитний прапор УРСР, а кожний відвідувач отримував значок з державним гербом цієї союзної республіки. У вестибюлі павільйону величезна статуя Леніна, на цоколі якої вміщено відомий його цитату про «єдність російського та українського пролетаріяту», яка єдино ґарантує українську державу. А далі ми побачили великі фотознімки та графікони, що ілюструють господарське і культурне життя України. Грамофонні платівки постійно репродукували українські пісні, починаючи з «Реве та стогне Дніпр широкий...»

УРСР запрезентувалася важким машинобудуванням, прецизним електроприладдям, сільсько-господарськими машинами, ґірничою технікою, медичною та іншою апаратурою. Були виставлені також продукти виробництва широкого вжитку, як от телевізори, радіоприймачі, пилососи, холодильниці, швальні машини, фотографічні та фільмові апарати тощо; а далі йшли текстильні вироби, народня ношa, кераміка. Увагу відвідувачів звертали мікролітражні автомашини марки «Запорожець». У книжковому відділі були виставлені тільки книжки українською мовою, в тому числі перші чотири томи УРЕ («Української радянської енциклопедії»), а в музичному — фортепіяна української продукції, українські народні інструменти, як от бандури, цимбали та трембіти, і українські грамофонні платівки.

Всі експонати в павільйоні УРСР були випродуковані на території України і мали заводські знаки з таких українських міст: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське, Львів, Сталіно, Луганське, Херсон, Полтава та інші; всі етикети були написані українською мовою.

Ми мали можливість розмовляти з адміністративними та технічними службовцями павільйону УРСР. Важко встановити, скільки було серед них українців. У нас залишилося враження, що всі вони не радо розмовляють з чужинцями, якщо ці є тільки цікавими відвідувачами, а не представниками чужинецьких фірм. Ці службовці ніколи не виступали самі — завжди в чийомусь товаристві, вони були дуже обережні та холодно-чемні в розмовах, а технічні та економічні проблеми були єдиною темою для них. Це, може, навіть зрозуміле для кожного з нас, що живемо у вільному світі. В них є цілком інший світ, інші обставини, інша система.

У второк, 12 вересня, на Міжнародньому ярмарку відбувся «день України». Директор павільйону УРСР — заступник міністра торгівлі УРСР Василь Порфирович Запорожець — привітав гостей і дав короткий виклад про економіку України та її економічний потенціял, окремо відзначивши можливості експорту та імпорту Української РСР. Він підкреслив, що Україна втримує торговельні взаємини з 57 державами.

На закінчення хочемо висловити дещо з заґребської перспективи: самостійну участь УРСР в заґребському Міжнародньому ярмарку треба вважати успіхом українського народу в його прагненні бути партнером на міжнародньому форумі, — успіхом в його боротьбі за економічну, політичну та культурну самостійність. Таку боротьбу позитивно оцінюємо і з щирого серця вітаємо.

Б. Г. (Заґреб)

Київський відгомін на ярмарок

«Радіо-телеграфне аґентство України» (РАТАУ) вислало до Заґребу свого спеціяльного кореспондента М. Андрюшенка, завданням якого було інформувати українського читача про враження, яке викликав павільйон Української РСР в югославських та інших відвідувачів. За київською газетою «Радянська Україна» подаємо деякі його спостереження.

— «Українська експозиція на Заґребському ярмарку — багата і різноманітна. Отож і не дивно, що майже біля кожного стенду людно. Підходжу до місця, де виставлено мікролітражний автомобіль «Запорожець»... З величезним інтересом розглядають відвідувачі металообробні верстати з програмним керуванням, трактори та автомобілі, сільсько-господарські машини, радіоприймачі і телевізори, модель турбогвинтового літака «АН-10А», вироби з штучного волокна та інші експонати... Багатьом не віриться, що в павільйоні виставлені вироби тільки української промисловости... В перший день павільйон Української РСР відвідали Йосип Броз-Тіто та інші офіційні особи. Белґрадські та заґребські газети приділяють багато уваги ярмаркові і окремим країнам-учасницям. Зокрема газета «Борба» опублікувала звіт про пресконференцію, влаштовану керівниками українського павільйону. В газеті докладно розповідається про представлені в павільйоні експонати, дається висока оцінка їх. У день відкриття ярмарку укладено перший контракт на доставу кількох тисяч тонн сірки Роздільського хемічного комбінату Львівського раднаргоспу. («РУ» від 12 вересня)».

— «Павільйон Української РСР уже в день відкриття перетворився в центр ярмарку. Він користується таким успіхом, як ні один інший павільйон. Важко знайти такого відвідувача ярмарку, який не побував би в ньому. А багато хто знайомиться з експонатами двічі і тричі. За три дні через його залі пройшло близько 200 тисяч осіб... Зрозуміло, на виставковій площі на 5,5 тис. квадр. метрів, де розміщено понад 2 тис. експонатів, можна тільки гранично стисло розповісти про нашу республіку... Незмінно багато народу біля стендів з електро- і радіоапаратурою, фотоапаратами, вельосипедами, макетами літака «АН-10А» і тепловодів, біля автомобіля «Запорожець»... Багато відвідувачів бере в руки перо і залишають записи в книгах відзивів. «Ваш павільйон найкращий на ярмарку», «У вашому павільйоні все чудово», «Дуже добре, брати-українці» — таких записів багато. Пи-

шуть їх різні люди... В книгах відзивів є також записи арабською, англійською, французькою, німецькою та іншими мовами. Дедалі частіше в павільйон навідуються торговельні представники, комерсанти, ділові люди з різних країн. Укладено угоду на доставу Югославії алюмінію і вольфрамового концентрату, продано експонований на відкритій площі павільйону екскаватор «Е-153» виробництва київського заводу «Червоний екскаватор»... («РУ» від 14 вересня).

— «На 61 Міжнародньому Загребському ярмарку відзначався «День Української РСР». Він перетворився у велике свято для всього ярмарку — для його учасників та відвідувачів... Підходжу до одного з відвідувачів. Ним виявився художник, академік Іван Жістал. Питаю, що йому найбільше сподобалося. «Коротко кажучи, все — відповідає він. — Коли ж давати оцінку в цілому, то павільйон України є яскравим свідченням про творчий геній вашого народу». В числі відвідувачів бачу завідувача лабораторії електронної мікроскопії Белградського університету Вуковича... Його дуже цікавлять електронні мікроскопи Сумського заводу, які дають можливість досліджувати частинки завбільшки в одну і дві тисячних мікрону, тобто практично спостерігати великі молекули... На думку багатьох, український павільйон — найкращий на ярмарку... З нагоди «Дня Української РСР» дирекція павільйону влаштувала великий прийом, який пройшов у теплій, дружній атмосфері. (Прізвища директора М. Андрюшенко чомусь не подає — примітка)... Знайомство з Україною в Загребі триває. Інтерес до її павільйону величезний. В гущі відвідувачів ярмарку нерідко можна почути: «Ви вже були у павільйоні України? Обов'язково підіть!» Ці слова говорять самі за себе». («РУ» від 15 вересня).

— «Павільйон Української РСР продовжує користуватися великою популярністю. Його величезний успіх з кожного погляду незаперечний. Хіба ж не про це свідчить той факт, що за минулі дні з 900 тисяч осіб, які відвідали ярмарок, в маленькому куточку нашої республіки побувало понад 700 тисяч гостей!.. Ось підійшла літня жінка. «Я — Антоніна Желінська. І теж українка, — сказала вона. — Родом з Бережан. Та коли мені було 4 роки, батьки виїхали в Загреб. З того часу і живу тут. Розкажіть мені про Україну»... «З усіх павільйонів мені найбільше подобається ваш. Молодці українці! Сто разів молодці!» — такими записами заповнені книги відзивів... Вже укладено довгостроковий контракт про доставу Югославії донецького антрациту, а також інші угоди». («РУ» від 19 вересня).

—...З ранку до пізнього вечора вирує людський потік у павільйоні України. Популярність і успіх його справді вражаючі. У нас у гостях вчора побувало 70 тисяч осіб, а всього познайомилось з ярмарком 90 тисяч. Що ж, мабуть, мають рацію ті, хто називає український павільйон «найпотужнішим магнетом», який притягає до себе увагу буквально всіх відвідувачів...» («РУ» від 20 вересня).

*

У зв'язку з успіхами павільйону Української РСР у Загребі нагадаємо, що 19 липня відкрилась у київському Республіканському виставковому павільйоні виставка югославської книги, де були експоновані три тисячі книг, між ними також видання українських письменників-класиків мовами народів Югославії. Окрему увагу українських відвідувачів звернула технічна, медична і дитяча література.

На відкритті виставки виступили з промовами заступник міністра культури УРСР, С. К. Кирилова і прибулий з Москви посол ФЮНР, Л. Мойсов. («РУ» від 28 липня).

Наради партійного апарату в Києві

Широко розреклямований за останні місяці київською пресою XXII з'їзд Комуністичної партії України розпочав свою роботу 27 вересня і закінчив її за чотири дні, 30 вересня. Згідно з порядком нарад на ньому обговорено проєкт нової програми КПРС і проєкт нового статуту партії, що їх опублікувала радянська преса при кінці липня і які були поставлені ніби на загальне обговорення всього членства КПУ. Заслухано також звітну доповідь першого секретаря ЦК КПУ, Миколи Вікторовича Підгорного, про діяльність центрального комітету за час від XXI з'їзду, тобто від лютого 1960 року, і звіт ревізійної комісії. На закінчення з'їзду відбулися «вибори» нового складу ЦК та ревізійної комісії, з одного, і «вибори» нової президії та секретаріяту ЦК КПУ, з другого боку, що мало місце на засіданні пленуму ЦК. Беручи слово «вибори» в лапки ми хочемо підкреслити, що насправді відбулося тільки формальне схвалення делеґатами вже перед тим визначених окремих кандидатур — тих, що мусіли вибути з складу керівних органів КПУ, і тих, що туди тепер увійшли.

Про проєкт партійної програми доповів досить коротко як на радянські відносини (де кожний доповідач говорить довго, нудно та штампово), другий секретар ЦК КПУ, Іван Павлович Казанець, який у своєму виступі повторив усе те, що впродовж двох місяців було кожному відоме з пропаґандистських передових у «Радянській Україні», «Робітничій газеті» чи «Молоді України», а зокрема з т. зв. коментарів місячника «Комуніст України». Могло б здаватися природним (і це було б, мабуть, логічно), якби про програмові справи доповідав найвищий адміністратор від комуністичної ідеології на Україні — секретар ЦК КПУ Андрій Данилович Скаба. Але він мав можливість виступити тільки в дискусії.

Про проєкт нового статуту referувала Ольга Іллівна Іващенко, хоч це повинен би був зробити, на нашу думку, Казанець, який і в президії, і в секретаріяті ЦК КПУ займається всіма організаційними справами партійного апарату.

Можуть дивувати умовна короткість дискусії і мала кількість дискутантів щодо програмової та статутової тематики. Робимо висновок, що й високим партійним функціонерам уже набридла ця проблема, тим більше, що її перемелено на всі лади на 25 обласних партійних конференціях, що відбулися в перші тижні вересня.

*

Зупинимося в цій нотатці дещо на програмовій дискусії: дискусія над статутом в цілому була шабльонова і тому не цікава. Над проєктом, так би мовити, хрущовської програми партії дискутовано тільки пів дня, при чому виступило 10 офіційних дискутантів, у тому числі п'ять вищих партійних апаратників — перші секретарі обкомів та перший секретар київського міськкому, один адмірал і чотири «представники світу праці», які вже встигли висунутися на високі щаблі суспільної драбини і належать до «нової кляси знатних». Також і ці «дискусійні виступи» не внесли нічого нового, що не було вже коментоване на сторінках київських щоденних газет. При тоталістській системі інша дискусія на партійних конференціях та з'їздах просто не можлива.

Але виступ Скаби до штампових виступів зарахувати не можна. Не тому, що він напав на журнал «Сучасність», а тому що він дав стислий огляд про становище на т. зв. ідеологічному фронті в УРСР.

Читач напевно схоче познайомитися з скупими персональними даними про нього. Скаба — людина

молода, належить до сорокрічників; він — кандидат історичних наук Харківського університету; свою партійну кар'єру зробив у Харкові, де до 1959 року був секретарем партійного обкому в справах ідеології та всіх ділянок культури. Короткий час у 1959 році він ґастролював на посту міністра вищої освіти УРСР і в грудні того ж року був «обраний» на пленумі центрального комітету КПУ секретарем ЦК та кандидатом на члена президії і затверджений на цьому посту XXI з'їздом КПУ в лютому 1960 року. За той час він не раз виступав проти «українських буржуазних націоналістів» та «їхньої протинародньої ідеології». Тепер він найвищий контролер усієї діяльности міністерства вищої та середньої спеціяльної освіти, міністерства народньої освіти, міністерства культури, наукових установ та вищих учбових закладів, преси і «професійних спілок творчої інтеліґенції». Словом, він є диктатором всього духового життя на Україні.

У своєму виступі на XXII з'їзді КПУ Скаба ствердив, м. ін., що «серед певної частини наших людей (розуміти треба партійців — примітка) існує ще споживацьке ставлення до комунізму» і що «там, де послаблюється ідейно-виховна робота партійних організацій, створюються сприятливі умови для пожвавлення приватновласницьких тенденцій.». Проти цих явищ Андрій Данилович іншого рецепту не знайшов, як тільки той, що ним виповнюється безліч статтей у радянській пресі — «треба повести активну боротьбу проти пережитків минулого», щоб у цей спосіб «подолати пережитки буржуазних поглядів». Чиїх поглядів — населення чи партійців? Скаба виразно говорить про «певну частину наших людей». Коли він стверджує таке на високому партійному форумі (а це і без нього відоме з радянської преси), то це простою, людською мовою означає, що навіть члени партії аж ніяк не хочуть повірити в «блага побудованого вже соціялізму» і «вступу в ґрандіозний плян побудови комуністичного суспільства». Що ж тоді думати про пересічного радянського громадянина, який не бачить найменших перспектив, щоб можна було жити «згідно з своїми потребами», як уже сьогодні живуть високі партійні бюрократи?

А далі— щось забагато говорять комуністичний апарат аґітпропу та його шеф на Україні про «пережитки минулого»! І то на сороковому році закріплення радянської влади в УРСР!

Скаба цілком слушно говорить у контексті пожвавлення приватновласництва про «боротьбу двох світів і двох ідеологій»; але він соромливо промовчує, що така ж боротьба точиться на теренах самого СРСР — між населенням, з одного боку, і партійною вельможною бюрократією, з другого. Інакше ні він сам, ні весь партійний пропаґандистський апарат не акцентували б постійно «пережитків минулого» або «пережитків буржуазних поглядів». Якими методами логічного мислення оправдує Скаба своє окреслення «пережитки», коли величезна більшість населення УРСР виросла та виховалася за періоду радянської системи і коли до слова в громадському житті приходить уже та ґенерація, що народилася в добу розквіту сталінізму та жахливого терору єжовщини? В яких суспільних обставинах успадкувала ця більшість і ця ґенерація «буржуазні пережитки»?

Ставимо ці питання у свідомості, що відповіді на них не отримаємо.

Скабу роздратувало також те, що в «шаленому наступі — як він окреслює — імперіялістської пропаґанди проти ідей комунізму» «чутно і злісне виття українських буржуазних націоналістів». Яка невибаглива мова в кандидата історичних наук!

В цьому роздратуванні він напав на журнал «Сучасність» за те, що в січневому випуску цього журнала дано критику творчості Олександра Євдокимовича Корнійчука.

Скаба процитував одне речення із згаданої статті, що «в Корнійчука немає жодного крамольного рядка... він увесь належить партії», і зробив висновок, що редакція журнала «Сучасність» «хоче, щоб радянські художники порвали з партією і пішли до неї на виучку».

Тема виступу А. Д. Скаби про посилення «ідейно виховної роботи» партії знайшла також відображення в «Резолюціях XXII з'їзду КПУ на звітну доповідь ЦК КПУ», що була прийнята 30 вересня, де, м. ін., сказано: «... Предметом особливої турботи партійних організацій повинно бути... цілковите подолання у наших людей залишків буржуазних поглядів та звичаїв (в оригіналі написано «нравів» — примітка) і перш за все проявів українського буржуазного націоналізму та космополітизму» («Радянська Україна» від 3 жовтня).

*

До доповідної тематики і до окремих інших дискусійних виступів ми, може, ще колись повернемося. Тепер коротко проаналізуємо склад нових керівних органів КПУ.

Почнемо з президії ЦК КПУ, що є найвищою політичною інстанцією в УРСР, бо верховна рада є тільки парляментською декорацією, якою прикривається тоталістська диктатура партії, а рада міністрів — слухняним виконавцем усіх партійних дикертив. Склад президії мало в чому змінився: на місце звільненого кілька місяців тому М. С. Гречухи підвівся на щаблях партійної ієрархії Петро Юхимович Шелест — дотеперішній кандидат на члена президії і перший секретар Київського обкому; на кандидатів у президії покликаний ген.-полк. П. К. Кошовий, головнокомандувач Київської військової округи, який досі навіть членом ЦК КПУ не був, і затверджений на цьому посту Василь Константинович Клименко — голова Української республіканської ради професійних спілок, до січня 1960 року перший секретар Луганського обкому.

Секретаріят ЦК КПУ залишився незмінним: Микола Вікторович Підгорний — перший секретар, Іван Павлович Казанець — другий секретар, Микита Дмитрович Бубновський — секретар для справ сільського господарства, Антін Іванович Гайовий — секретар для справ промисловости, Ольга Іллівна Іващенко — секретар для справ громадських організацій, Андрій Данилович Скаба — секретар для всього комплексу ідеології, культури та науки. Компетенції окремих секретарів окреслені нами, а не в офіційному повідомленні від 30 вересня.

Склад центрального комітету КПУ підвищено з 111 до 117 членів; з нього вибули 22 особи, а вибрано 28 нових. Між тими, що вибули, є передусім чотири колишні перші секретарі обкомів: М. М. Рожанчук (Полтава), М. М. Стахурський (Житомир), В. М. Тітов (Харків) та О. І. Федосєєв (Одеса), які цілковито зникли з кону партійної бюрократії; трьох переведено на кандидатів у члени ЦК (Т. Г. Барильника, І. С. Савельєва та М. С. Слободянюка — другого секретаря Вінницького обкому), а Ф. Г. Мацидонського перекинено до ревізійної комісії. Все це означає деґрадацію на партійній драбині. Крім того, поза ЦК та іншими керівними органами партії опинилися, м. ін., «знатний бригадир» М. Я. Мамай і колишній голова ради профспілок К. Ф. Москалець; те саме сталося з колишнім членом президії ЦК КПУ та першим заступником голови ради міністрів УРСР, Гречухою. Вибуття маршала В. І. Чуйкова треба вважати, з моментом переходу його до Москви, звичайною формально-рутиновою справою. Про інших годі щонебудь сказати, бо вони не належали до «найвидніших» з-поміж видних.

З нових членів ЦК чотири є колишніми кандидатами на членів, які, посівши керівні пости в обласних партійних апаратах під час «малої чистки», що мала місце наприкінці 1960 і в перші місяці 1961

року, мусіли силою факту піднятися також і на центрально-комітетських щаблях. Сюди належать: О. В. Іващенко — перший секретар Миколаївського обкому, Ю. В. Ільницький — другий секретар Закарпатського обкому і новопризначені перші секретарі обкомів — Ф. І. Калита (Волинь), І. К. Лутак (Крим), М. П. Толубєєв (Дніпропетровське) та В. В. Шевченко (Луганське); членом ЦК став також колишній секретар Київського обкому у справах ідеології (1958-1961 рр.), П. Т. Тронько, що в цьому році зробив майже головокрутну кар'єру — з третьорядного обласного секретаря став на деякий час завідувачем відділу ЦК для пропаганди та агітації (на місці М. М. Хворостяного, який далі залишився кандидатом на члена ЦК), щоб незабаром після цього зайняти пост одного з заступників голови ради міністрів УРСР. Тронько має тепер там пост Гречухи і координує роботу міністерств, ділянкою яких є культура, освіта, наука та виховання. Не бувши кандидатами на членів ЦК, повноправними членами його стали на останньому з'їзді Ю. П. Єльченко — перший секретар ЦК комсомолу (ЛКСМУ) та ген.-полк. Кошовий. Крім останнього, членами ЦК були і є ще такі військові особи: ген.-полк. танкових військ А. Л. Гетман — командувач Прикарпатської військової округи, ген.-полк. П. Т. Лукашин — начальник політичного управління цієї округи, адмірал В. О. Касатонов — головнокомандувач Чорноморської військової фльоти, і ген.-лейт. Н. М. Александров — начальник політичного управління Київської військової округи. Про інших нових «центрально-комітетників» покищо нічого сказати не можна.

Кількість кандидатів на членів ЦК підвищено з 63 до 65 осіб. З цієї категорії комуністичних бюрократів вибуло 19 осіб, у тому числі чотири стали повноправними членами з рішальним голосом, до яких треба ще додати Платона Лукича Шупика, міністра здоров'я УРСР; свою партійну кар'єру закінчили такі колишні кандидати: П. Х. Куманьок, який до 1960 року був першим секретарем Чернігівського обкому, і І. М. Танченко, що до кінця 1960 року був другим секретарем Київського обкому. До складу кандидатів прибула 21 особа. Хочемо відмітити, що кандидатом на члена ЦК залишився М. М. Ґуреєв — колишній член президії ЦК КПУ і перший заступник голови ради міністрів УРСР, який координував усі ділянки промисловости, а тепер є головою Луганського обласного виконавчого комітету, тобто очолює обласну державну адміністрацію.

Кількісний склад (39 членів) ревізійної комісії КПУ залишився незмінним, зате заіснували поважні особові зміни: 14 осіб вибуло з цього складу, щоб дати місце новим. Сенсацією треба вважати вибуття дотеперішнього голови цієї комісії, З. С. Нечипорука, колишнього голови Українського республіканського комітету професійної спілки працівників вищої школи та наукових закладів. Нечипорук ще складав на XXII з'їзді звіт про діяльність своєї комісії, а тепер по ньому й слід пропав. Новим головою ревізійної комісії став Г. Ф. Яремчук — новопризначений другий секретар Київського обкому.

*

Цих декілька інформацій про персональні пересунення вистачає, щоб мати уявлення про працю з'їзду.

Але не можна закінчити цієї нотатки, щоб не згадати про національний склад делеґатів XXII з'їзду КПУ.

Із звіту І. І. Вівдиченка — голови мандатної комісії з'їзду та завідувача відділу кадрів при ЦК КПУ і постійного голови мандатної комісії верховної ради УРСР останніх скликань — подаємо такі дані:

— «всього на XXII з'їзд КП України обрано 1 431 делеґата з ухвальним голосом і 147 делеґатів з правом дорадчого голосу»;

— «серед делеґатів з ухвальним голосом українців — 1 005 осіб або 70,2%, росіян — 361 особа або 26,6%, інших національностей — 45 осіб або 3,2%».

До останнього ствердження Вівдиченка подаємо таке додаткове пояснення, яке говорить само за себе: за офіційними даними, згідно з переписом людности від 15 січня 1959 року, серед населення Української РСР було 76,8% українців, 16,9% росіян.

Закінчуємо цю нотатку зіставленням відсоткових даних про національний склад. Висновки зробить сам читач.

В. П. С.

До 40-літнього ювілею Українського вільного університету на еміґрації

В академічному 1920-1921 році постав на еміґрації у Відні Український вільний університет, і на академічний 1960-61 рік, що вже минув, припав 40-літній ювілей цієї української високої школи, що народилась у Відні і місцем осідку якої в роки між двома світовими війнами була чеська Прага, а по другій світовій війні і донині є баварське місто Мюнхен.

З нагоди сорокліття цієї української високої школи на чужині варто пригадати, як вона народилася, звідки вийшла ініціятива заснування її і хто приложив рук до реалізації почину.

В журналі «Воля», що виходив у Відні, в ч. 1 тому 5, з датою 1 листопада 1919 р. знаходимо в цій справі такі відомості. Українське робітниче товариство «Єдність» у Відні вирішило зорганізувати при своїй освітній секції популярні курси, на взірець народніх університетів, закликавши до участи в організації цих курсів союз українських журналістів і письменників. Спеціяльний комітет, що складався з членів обох товариств і в який увійшли Ю. Демчина та С. Крілик від «Єдности» і В. Кушнір та Ф. Слюсаренко від союзу журналістів і письменників, виготовив програму курсів, і вони розпочалися в середині листопада, маючи назву: «Науково-популярні курси товариства „Єдність", при співучасті союзу українських журналістів і письменників».

19 листопада відбулося в «Єдності» урочисте відкриття курсів. З вступною промовою виступив голова товариства «Єдність» Пасічник. Від товариства наукових викладів ім. Петра Могили привітальну промову виголосив проф. О. Колесса. Після нього про історію курсів говорив голова освітньої секції Ю. Демчина. Свято закінчилося вступною лекцією голови курсів Ф. Слюсаренка на тему: «Революція й освіта на Україні». Заповіджено на початок виклади на такі теми: «Народні рухи на Україні в старовину» (Слюсаренко), «Історія російської та української революції» (Мурський), «Україна — правітчина індоевропейських народів» (Турянський).

З цих популярних викладів для робітництва виросли виклади вищого типу.

В зимі 1920 р. були влаштовані академічні виклади для української інтеліґенції всякого віку та освітнього рівня, головно для студентської молоді, якої назбиралося тоді у Відні чимало. Ідея академічних викладів, — читаємо в одній публікації, — виникла на нараді українських культурних робітників, скликаній управою союзу українсь-

ких журналістів і письменників у Відні 30 вересня 1920 р. у справі організації культурного життя на еміграції. На цій нараді зокрема утворено секцію академічних викладів у такому складі: Д. Антонович, проф. С. Дністрянський, проф. О. Колесса, проф. С. Рудницький. Головою в ній став проф. О. Колесса. Характер та програму викладів і їх організацію обговорювано на дальших нарадах, відбутих у жовтні і на початку листопада, при участі цілого ряду інших культурних робітників. До співучасти в організації викладів зголосилися Український соціологічний інститут з проф. М. Грушевським на чолі і Товариство прихильників освіти. На нараді 4 листопада остаточно прийнято програму викладів, що її уклали запрошені лектори, а 30 листопада розпочались і самі виклади (в клясі міської школи 8-ого району, на Цельтґассе 7).

По вступній промові голови союзу українських журналістів і письменників д-ра В. Кушніра, інавґураційний виклад виголосив проф. М. Грушевський на тему: «Примітивні форми суспільного життя та їх сліди в українській традиції»; після цього дав першу лекцію з географії проф. С. Рудницький. Виклади ці тяглися цілий грудень, були доступні для всіх бажаючих, а відвідувала їх переважно академічна молодь. Крім проф. М. Грушевського, який дав цикл лекцій на зазначену вище тему, викладали: проф. С. Рудницький (географія), проф. О. Колесса («Головні напрями і методи в розділах фолкльору»), проф. С. Дністрянський («Самовизначення українського народу», «Теорія конституції»), Д. Антонович («Дерев'яні церкви на Україні»), проф. В. Старосольський («Характеристика радянської конституції»), проф. І. Ганицький («Технічні джерела енергії в різних державах та їх використання») і дир. М. Сабат («Грецька і римська архітектура»). Кошти організації викладів і ренумерації лекторів становили 12 736 корон.

З початком 1921 р. академічні виклади перетворилися в систематичні університетські курси під назвою Український Вільний Університет. Організацію університету, в складі двох відділів, філософічного і правничого, перевела група українських університетських професорів на чолі з проф. Колессою, який став головою університету. Головою правничого відділу був проф. С. Дністрянський, а проф. І. Ганицький — в. о. голови філософічного відділу. Український соціологічний інститут відтягнувся від участи у вільнім університеті через розходження в поглядах на його характер.

Стосунки між союзом українських журналістів та письменників, який був засновником університету, і радою університету були докладно унормовані в окремій умові — протоколі з 30 січня 1921 р., в якій рада зокрема застерігала собі, що вона може з кінцем кожного навчального періоду розв'язати стосунок з союзом (§ 12 протоколу).

Святочне відкриття Українського вільного університету у Відні відбулося 17 січня 1921 р., в залі «Архітектенферайн-у» на Ешенбахґассе ч. 9. Свято розпочалося промовами голови університету проф. О. Колесси і голови союзу українських журналістів і письменників д-ра В. Кушніра, після чого слідували привітання представників різних культурних і громадських організацій. Під кінець відбулися виклади сенатора С. Шелухіна («Право, етика, релігія, справедливість») і проф. С. Рудницького («Україна як географічна одиниця»).

Програма викладів на перший триместр, що тривав від середини січня до кінця квітня, обіймала на філософічнім відділі 14 і на відділі правничім 13 предметів, до викладання яких було притягнено 17 науковців. Виклади відбувались в залях міських шкіл 8-ого району, на Цельтґассе ч. 7 і Лерхенґассе ч. 19. Слухачами були українські студенти та студентки, значна частина яких студіювала у віденських ви-

соких школах. За виклади з слухачів ніяких оплат не брали.

При постанні вільного університету кошти його утримання в першім триместрі преліміновано на суму до 300 000 корон. Хоч союз не мав таких грошей, проте піднявся фінансування цієї культурно-освітньої установи, спираючись на декларації та зобов'язання різних українських видавничих фірм і об'єднання видавців дати значнішу допомогу на цю ціль. Але скоро по тім видавництва ввійшли в стадію хронічної грошової кризи і обіцянок своїх не додержали. Щоб виконати прийняті управою союзу зобов'язання супроти ради університету, заступникові голови союзу, О. Олесеві довелося на свою особисту відповідальність шукати грошей і позичати їх союзові. З наведених причин союз не міг виплатити всіх приобіцяних університетові грошей (виплачено було 200 980 корон).

В таких матеріяльних обставинах рада університету почала шукати для нього певнішого забезпечення, ввійшла в переговори з чеськословацьким урядом і, діставши обіцянку помочі, перенесла університет восени 1921 р. до Праги. Стосунки з союзом розв'язано — з покликанням на § 12 умови — листом ради університету до управи союзу з датою 5 серпня 1921 р., якому одночасно подякувано за моральну і матеріяльну допомогу університетові.

Подав А. ЖУК

Українознавство в Ленінграді

Петербург був уже здавна, ще з перших десятиріч XIX в. одним із головніших осередків дослідів у різних ділянках українознавства, зокрема української літератури, мови та історії. Тут перебували добровільно чи примушені обставинами видатні українські вчені і дослідники, розшукуючи і вивчаючи багаті матеріяли, зібрані по петербурзьких архівах і бібліотеках, сюди переїздило багато науковців, шукаючи вільних умов праці, а не раз і тікаючи з України від репресій. Так було за царської Росії і не змінилося воно в теперішній червоній імперії.

Важливим осередком української науки був Петербург, пізніший Ленінград, з 1914 р., після переїзду сюди з Києва проф. В. М. Перетца і перенесення до Ленінграду веденого ним «семинария русской филологии», особливо після заснування там акад. В. М. Перетцом у 1921 році Товариства дослідників української історії, письменства та мови, яке в 1928 р. перетворилося формально у філію ВУАН і розгорнуло широку дослідну і публікаційну працю. Здійснене комуністичним режимом у кінці 20-х і з початком 30-их рр. знищення української незалежної науки на Україні і зв'язані з цим репресії не обминули теж і згаданого товариства в Ленінграді, і це місто на довгі роки втратило свою ролю осередку українознавчих студій. Дослідники, які зацілили після розгрому, були примушені або замовкнути, або відійти виключно в російську науку.

Все ж таки українське наукове життя в Ленінграді не припинилося. Перетривавши роки репресій, там працює далі міцний гурт дослідників української літератури, мови та історії, поповнений молодшими науковцями. Не втратили зацікавлення до питань української літератури теж і деякі російські вчені. Вислідом праці їх усіх є низка не раз цінних українознавчих досліджень і матеріялів, друкованих переважно російською мовою в російських наукових публікаціях.

Інтересну, хоч і дуже неповну

довідку про працю українців з цього гурту дослідників у Ленінграді подав Й. О. Піккієв у цьогорічній 3-ій книжці «Радянського літературознавства» (за травень-червень ц. р.). За визначенням Піккієва все це — «ленінградські вчені» або «ленінградські літературознавці», не зважаючи на те, що більшість цих науковців є українцями з походження і працювали вони донедавна на Україні і в українській науці, і їх треба трактувати як українських учених.

Не згадуючи ні словом акад. В. М. Перетца і засноване ним ленінградське Товариство дослідників української історії, письменства та мови, зокрема того, що з ними сталося, Піккієв стверджує, що давні зв'язки ленінградських літературознавців з Україною останніми роками поширшали і посилилися, що вони беруть участь у різних наукових конференціях на Україні і що, з другого боку, українські дослідники часто відвідують Ленінград для праці в його архівах і бібліотеках. З-поміж старшої ґенерації «ленінградських літературознавців» Піккієв спромігся назвати тільки Варвару Адріянову-Перетц, Ігоря П. Єрьоміна та Єремію Я. Айзенштока, поставивши перед ними на першому місці маловідомого російського вченого, члена-кореспондента АН СРСР М. К. Піксанова — мабуть, чи не тому, що він працює тепер над темами: «Взаємини української і російської літератури» і «Українські декади в Москві». «Тісні зв'язки» депортованих у російську науку колись українських учених Адріянової-Перетц та Єрьоміна (в Києві він виступав на початку 20-их років як Єремин!) виявилися хібащо в тому, що перша надрукувала це в 1957 р. в «Радянському літературознавстві» російською мовою свою статтю п. н. «Из истории сатирико-юмористической рукописной украинской литературы XVII-XVIII вв.», а другий дозволив видати в Києві скорочену версію своєї російської праці про Івана Вишенського. Під нинішню пору В. П. Адріянова-Перетц друкує в Москві російською мовою свою студію про мандрівку Данила Паломника. І. П. Єрьомін готує до друку у в-ві АН СРСР свою працю п. н. «Література Київської Руси XI-XIII сторіч». Щождо Айзенштока, давнього і відомого українського дослідника життя і творчости Шевченка, то Піккієв визначає його, як «літературознавця, видавця текстолога і перекладача», але не згадує, чому він так довго мовчав і чому щойно останнім часом поновив своє зацікавлення творчістю Шевченка, а також не говорить чому прізвища цього літнього і заслуженого літературознавця не включено до «Української радянської енциклопедії» ...

Не згадані в надрукованій у «Радянському літературознавстві» доповіді про «ленінградських літературознавців» чомусь такі науковці, як історик літератури та етнограф, постійний співробітник «Трудів ОДРЛ» Володимир Данилів, шевченкознавець Юрій Меженко, автор праць про Шевченка і російську літературу Ф. Я. Прийма, дослідник Шевченкової біографії М. І. Моренець та інші, хоч вони теж живуть і працюють у Ленінграді.

Найцікавіші в довідці Піккієва згадки про літературознавців молодшої ґенерації. В Ленінграді перебуває і працює над дослідженням творчости відомого українського драматурга і театрального діяча М. Л. Кропивницького його син В. М. Кропивницький. Творчість Марка Вовчка досліджує Є. П. Брандіс. Також працює тут над дослідженням творчости Шевченка, Коцюбинського, Лесі Українки і в ділянці української літературної мови та словництва О. П. Могилянський. Особливо інтересна згадка, що цей дослідник підготовляє для публікації спогади Михайла Михайловича Могилянського про культурне життя на Україні наприкінці XIX-го і на початку XX-го сторіч. Ця вістка свідчила б про частинну «реабілітацію» М. Могилянського, колишнього російського ліберала і запе-

клого противника гасла самостійної України, а потім завзятого українського націоналіста, автора новелі «Убивство», в якій він визначив факт повернення М. С. Грушевського на Україну як національну зраду і капітуляцію перед Москвою. Примушений 1929 року каятися з цього приводу, М. Могилянський зазнав потім важких ударів з боку режиму: розстріляно його доньку, відому поетесу Ладу Могилянську, заслано старшу доньку і сина Дмитра, а в 1933 р. був засланий і він сам. Подані тепер у «Радянському літературознавстві» при його прізвищі дати 1873-1942 підтверджували б факт його смерти в 1942 році, правдоподібно, таки на засланні, під час масової ліквідації в'язнів совєтських концтаборів того року.

В якому родинному стосунку стоїть до М. М. Могилянського теперішній «ленінградський літературознавець» О. П. Могилянський, в довідці Піккієва не подано.

Б. КРАВЦІВ

Налиті вщерть ... підлабузництвом

В книжці 8-ій за серпень ц. р. київський літературно-художній та громадсько-політичний журнал «Дніпро», орган ЦК ЛКСМУ, надрукував окремий розділ «Слово українських письменників» з захопленими відгуками чотирьох провідних радянських українських літераторів на промову М. С. Хрущова, виголошену під час «зустрічі керівників партії з радянською інтеліґенцією», що відбулася 17 липня 1960 р. в ближче не визначеній місцевості Підмосков'я, і надруковану чомусь аж рік пізніше на сторінках московського «Коммуниста».

Коли читаєш ці висловлювання українських письменників: Павла Тичини, Олеся Гончаря, Андрія Малишка і Юрія Збанацького, незаперечних мистців слова і добре освічених людей, репрезентантів інтелектуальної радянської еліти, стає моторошно, що в такий стан духового приниження загнала їх тоталітарна комуністична система. Ці голоси свідчать не тільки про новий «розквіт» культу особи, перенесеного живцем з Сталіна на Хрущова, а і про цілковитий занік людської гідности у перевиховуваних компартією «творців радянської літератури».

«На зустрічі під Москвою дуже мене схвилювало те, — солодкаво лебедить Тичина, колишній співець «Золотого гомону» та «Соняшних кларнетів» і автор непожірних «Замість сонетів і октав», — що Микита Сергійович добрим словом відзначив роботу письменників і композиторів. Його це душевне відзначення влило усім нам багато творчих сил нових та молодечого запалу. Я весь відчуваю себе налитим вщерть творчою енергією. Ця енергія допомогла мені, в числі всієї письменницької армії України, гідно тримати іспит перед братами-росіянами на українській декаді літератури та мистецтва в Москві. Зараз — до 22-ого з'їзду КПРС — готую нову книгу поезій ... маю зв'язок з двічі героєм соціялістичної праці Степанидою Виштак, з колгоспниками сіл Лосятин та Ксаверівки і з школою с. Петрушки ...»

Зустріч Хрущова з «радянською інтеліґенцією» описана Тичиною в спосіб, в який не відважилися б виступити ніякі наймані «надвірні співці буржуазно-капіталістичного світу»: «Під високим парусиновим наметом усі ми в означену годину швидко посідали за столи широкі, щедрі, — і враз тиша настала кругом, незвичайна тиша. Це почав говорити Микита Сергійович ...

„Наші зустрічі, промовив він, — стають хорошою традицією...” І заіскрились у всіх присутніх очі радістю, глибокою».

З подібною інтонацією, хоч трохи стриманіше, виступив і голова Спілки письменників України Олесь Гончар. Визначаючи зустріч Хрущова з радянською інтелігенцією як «незабутню», Гончар патетично ствердив: «Устами товариша Хрущова наша партія скеровує наші творчі шукання на шлях найдоцільніший, на шлях найвірніший, до живої дійсности, до сучасного в житті нашого народу».

Похвалився своєю великою радістю з, того, що він був учасником підмосковської зустрічі і слухав виступ Микити Сергійовича, також відомий радянський поет Андрій Малишко, битий в 1956 р. за свої «неправильні думки». Своє слово про «Ролю письменника» Малишко закінчив хвалою Хрущову, утотожнивши його з усім «радянським народом»: «Микита Сергійович Хрущов міцно і нерозривно зв'язаний з народом. Через те його слова про нашу літературу, його оцінка її — це слова і оцінка самого народу, його турбота про нашу літературу — це турбота самого народу, великого радянського народу, народу-богатиря, будівника комунізму. Будьмо ж гідні тих слів оцінок, тієї великої турботи і шани народної».

«Настільною книгою кожного письменника» назвав виступи Хрущова, друковані потім як статті п. н. «За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу» «До нових успіхів літератури і мистецтва», радянський прозаїк Юрій Збанацький, заступник голови правління СПУ. «Розмова Микити Сергійовича з письменниками, — заявляє Збанацький, — це розмова партії з творцями, це партійна наука, це дороговказ, компас, з яким кожний з нас іде в життя і керується в своїй роботі».

Годі додати щонебудь до всіх цих улесливих «голосів захоплення» дитирамбів Хрущову. Випадає завершити їх хібащо запитанням відповіддю самого Тичини: «Чи є щось подібне на це у буржуазних країнах? Ні, нема». Але зовсім не через їх «вовчий лад життя», як думає Тичина, а просто тому, що на Заході ще збереглися людська честь і гідність.

бкр.

Без коментарів

У дописі «Глядачам не байдуже» до «Літературної газети» (ч. 69 від 1 вересня 1961) П. Скочок пише з Рівного:

«Як на побачення з найдорожчою людиною, йшов я до театру „Партизан”, де мала демонструватися „Лісова пісня”. Я буду милуватися чарівними поліськими краєвидами, вдихати пахощі лісових квітів, адже це річ, створена Лесею Українкою саме про поліські, волинські краї.

«О, нене! Мавка, Лукаш, Перелесник заговорили з екрана не своєю, українською, а російською мовою...

«Як же так трапилось, що фільм української студії, фільм, власне про Волинь демонструється в нас у Ровно не на українській мові? Я не маю наміру гудити переклад, він якраз зроблений Михайлом Ісаковським непогано. Та звісно, оригінал, якщо його добре розуміють, завжди кращий, аніж переклад, бодай навіть наймайстерніший.

«Наступного дня я почав сваритися з ровенськими кінофікаторами.

« — Чого ти гарячишся, хлопче, — заспокоїли мене обласні кінобоги, — фільм прислала Москва.

« — А чому ж не український варіянт, адже він існує? — не здавався я.

« — Про це поспитай в Києві, а наше діло таке: прислали фільм, то й крути, давай плян.

«Я був нокавтований такою залізною логікою і не сперечався, а сів писати оцю гірку замітку».

У тій же «Літературній газеті» (від 12 вересня 1961) відповів П. Скочкові дописом «І в нас те саме» Юрій Стадниченко з Харкова.

«В „Літературній газеті", — пише він, — за перше вересня я прочитав репліку П. Скочка „Глядачеві не байдуже". В ній ішлося про те, що фільм „Лісова пісня" демонструвався в місті Ровно не українською, а російською мовою.

«Висловлюю свою солідарність з товаришем Скочком і приєднуюсь до його справедливих зауважень. На початку цього місяця я відвідав харківський кінотеатр «Парк», щоб подивитися фільм Київської кіностудії О. Довженка «Українська рапсодія». І що ж — цей фільм української кіностудії демонструвався у нас не українською мовою. Правда, сваритися з харківськими кінофікаторами я не став, бо з власного досвіду знаю, що це не дасть жодних позитивних наслідків. Від 1956 року я писав до різних інстанцій про те, що в Харкові фільм українською мовою — це щось надзвичайно рідкісне. Мої статті друкувалися в „Радянській Україні", в „Радянській культурі", але й досі нічого не змінилося. Не можу збагнути. Невже ніхто з наших працівників культури не розуміє всієї ненормальности такого становища?

«У „Літературній газеті" друкувалися матеріяли під рубрикою „Письменник і режисер за один стіл", але проблеми національної форми в українській кінематографії автори статтей майже не торкались. Тут, власне, ніякої проблеми і немає — українська кінематографія повинна бути українською не лише за назвою, а за всіма ознаками. Це в дусі ленінських принципів національної політики, це в дусі проєкту програми КПРС».

*

Московський інженер Євгенія Кузнєцова звернулася з «Листом до редакції» «Літературної газети» (ч. 65 від 18 серпня 1961) — «Коли будуть видані словники?»:

«В Москві з інтересом стежать за публікацією багатющих словникових матеріялів на сторінках „Літературної газети" та українських журналів „Вітчизна", „Прапор".

«Але нам, москвичам, не так легко дістати комплекти цих друкованих органів. Ще важче, треба гадати, дістати ці газети та журнали в Казахстані, на Кубані, Ставропільщині, в Приморському краї, де живе понад п'ять мільйонів українського населення.

«Не відмовте в люб'язності, повідомте, коли будуть видані дорогоцінні словники фолкльорних та мовних багатств України — цієї могутньої республіки, що в 1960 році випередила США по виробництву продукції на душу населення у восьми вирішальних галузях економіки (вугілля, залізна і марганцева руда, чавун, прокат, сталь, масло і цукор).

«Які ще словникові праці будуть видані найближчим часом? Повторюю, інтерес до української мови чималий і в інших республіках».

*

Редакція «Л. Г.» слушно відповіла на це питання так:

«Це вже не перший лист, в якому висловлюється бажання отримати в окремих виданнях словникові матеріяли, що друкуються у „Вітчизні" та „Прапорі". 17 березня ц. р. в нашій газеті була опублікована стаття одеського письменника-перекладача Степана Ковганюка „Слова, слова..." Автор високо оцінив „Матеріяли до синонімічного словника української мови" Андрія Багме-

та, гостро критикував Інститут мовознавства Академії наук УРСР за млявість, кволість у роботі над словниками, за байдужість, яку виявляють науковці по відношенню до неетомних збирачів народних скарбів. С. Ковганюк висловив слушну пропозицію видати „Матеріяли" Андрія Багмета та „Російсько-український фразеологічний словник" І. Виргана та М. Пилинської окремими виданнями. Поки що ціння пропозиція С. Ковганюка не знайшла підтримки з боку Інституту мовознавства та республіканських видавництв. Але читачі хочуть мати словники у себе на столі. Як бачимо, московський інженер Євгенія Кузнецова категорично запитує, коли будуть видані словники, що друкуються в журналах „Вітчизна" та „Прапор". Звичайно, редакція не може відповісти на це питання, але охоче надасть місце на своїх сторінках керівникам республіканських видавництв, які можуть дати конкретну відповідь на животрепетне питання.

За вами слово, товариші видавці!»

КУПУЙТЕ КНИЖКИ!

Арка, журнал літератури, мистецтва і критики, рік 1947, числа 1, 4, 6; рік 1948, числа 2, 3-4, 5, кожне число по	—,50 —,15 1.0
Бабій Ол.: *Світ і людина*, поеми	—,50 —,15 1.0
Галайчук Б., д-р *Нація поневолена, але державна*	—,50 —,25 2.0
Гуменна Докія: *Діти чумацького шляху*, роман т. I—III	6,— 1,50 15.0
Домонтович В.: *Доктор Серафікус*, повість	—,75 —,20 2.0
Клен Юрій: *Спогади про неоклясиків*	—,50 —,15 1.0
Коваль Федір: *Зелені Ромби*, поезії	1,50 —,60 3.0
Кошелівець Іван: *Нариси з теорії літератури*	4,— 1,— 8.0
Мосендз Леонід: *Волинський рік*, поема	—,50 —,15 1.0
Приходько М.: *Під сонцем Поділля*, спогади	1,— —,25 2.0
Ребет Лев, д-р: *Формування української нації*	—,50 —,15 1.0
Ребет Лев: *Теорія націй*	3,— 1,— 6.0
Хрін Степан: *Крізь сміх заліза*, спогади	2,— —,50 4.0
Зимою в бункрі, спогади-хроніка	2,— —,50 4.0
Спомини чотового Острозерха	2,— —,50 4.0
Голуб Всеволод: *Україна в Об'єднаних Націях*	—,50—,25 2.0
Чапленко В.: *Чорноморці*, т. I	—,50 —,20 1.0
Шерех Юрій: *Прощання з учора*	—,50 —,20 1.0
Збірник УЛГ 1956	12,— 2,95 21.0

Ціни подані в нім. марках, ам. дол. і агл. шил.

Кольпортерам даємо 20% знижки.

Замовляти у видавництві «Сучасна Україна»:

Verlag «Sucasna Ukrajina»
(13 b) München 2, Karlsplatz 8/III
Germany

або у представників за кордоном.

ЗАКЛИК

ПЕН-Центру письменників-еміґрантів до письменників усього вільного світу

ПЕН-Центр письменників в екзилі, об'єднання вільних письменників чотирнадцяти ув'язнених націй, висловлює інтелектуалістам Німеччини по цей і по той бік залізної завіси своє глибоке співчуття. Найновіша спроба провести фізичний кордон через німецьку столицю є дальшим виявом політики, яка замкнула в тюрмі Вальтера Ґаріха і понад двадцять його колеґ — письменників, журналістів і вчених Східньої Німеччини; політики жорстокого пригноблення, яку більшовицький імперіялізм провадить — з невеликими відхиленнями і короткочасними відлигами — уже кілька десятиліть свого існування.

Ми переконані в тому, що ні колючий дріт і бетонові мури, ні сторожові вежі і заміновані поля не зможуть відділити Ваймар Ґете від Гамбурґу Гайне та Лессінґа, Ляйпціґ Ляйбніца від Любеку Томаса Манна, Дрезден Кернера або Віттенберґ Лютера від Франкфурту Шопенгауера. Мілітарні чи то політичні міркування не є нашою справою. В цей час крайної небезпеки ми закликаємо наших колеґ у вільному світі помогти теперішнім і евентуально дальшим жертвам тиранії. Національна притаманність народів, пригноблених Радянським Союзом, може далі існувати тільки і виключно в їх мові та літературі, і письменники цих народів завжди були в стійкому, непохитному авангарді спротиву пригнобленню всякої духової свободи, спротиву, який часто був мовчазним, але ніколи не слабнув. Тому ми просимо всіх наших колеґ, які ще користуються з цієї свободи, голосно сказати своє слово за загрожених мешканців Берліну і проти тих сил, які намагаються принизити творців і мистців до негідної ролі слуг партійних директив.

Петер Айґарс, голова ПЕН-Центру
Павль Таборі, постійний міжнародній делеґат, голова ПЕН-Центру в 1954-1957 рр.

ЗМІСТ

Патриція Килина. Дві поезії 3
Ігор Костецький. Ґуґа, Ґоґа і Ґіґо 4
Шекспірові пісні 35
Марія Струтинська. Літературно-мистецький Львів крізь призму журнала «Наші дні» 37
Олександер Филипович. Життєвий і творчий шлях Павла Филиповича 46
Іван Лисяк-Рудницький. Проти Росії чи проти радянської системи? 72
Є. Петров-Скіталєц. Внутрішньонаціональне питання . . 87
Володимир Дорошенко. Століття першої газети в Києві . 95
Критика і бібліографія. Багато цифр — але про них треба знати (П. Чернов) — З новин шевченкознавства (Б. Кравців) — Публіцистика науковця і державного мужа (В. П. Стахів) 102
Нотатки. Павільйон України в Заґребі (Б. Г.) — Київський відгомін на ярмарок — Наради партійного апарату в Києві (В. П. С.) — До 40-літнього ювілею Українського вільного університету на еміґрації (А. Жук) — Українознавство в Ленінграді (Б. Кравців) — Налиті вщерть... підлабузництвом (бкр) — Без коментарів 111
Заклик ПЕН-Центру письменників 127

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Cooperativa de Credito «Renacimiento» (para «Suchasnist»)**
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	ґул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилося 10 (48) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за жовтень 1961

I. СТАТТІ: Література — 100-і роковини смерти Тараса Шевченка — Театр — Сільське господаство.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Економіка — Наука — Кіно — Житлове будівництво — Становище працюючих — Професійні спілки — Комуністичне суспільство — Молодь — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА: «PROLOG»
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.